

1/88

Tidsskrift for **LAND ØKONOMI**

175.
ÅRGANG

Det kgl. danske
Landhusholdningsselskab

DLG formlen for fremtiden:

Know-how
Ressourcer

Fantasi
Forskning

Kvalitet
Rådgivning

Total
Optimering

dlg

Lokal selvstændighed - landsdækkende styrke

1|88

175. årgang
Marts

Redaktion og ekspedition:
Rolighedsvej 26, 1958 Frederiksberg C
Tlf. (01) 35 02 27
Annoncer:
Palle Ekström, tlf. (02) 87 71 60

Udgivet af Det kgl. danske
Landhusholdningsselskab

Redaktionsudvalg:
Afdelingsleder H. Holstener-Jørgensen
(formand)
Kontorchef Ib Skovgaard

Redaktør:
Direktør Jens Wulff

Tryk:
AiO-Tryk as, Odense

Tidsskrift for LAND ØKONOMI

Indhold

Fra redaktionen	2
Agromek i Herning	3
Landhusholdningsselskabets hæders- belønninger 1987	4
Ny bog om kvinder i dansk landbrug	5
<i>Karsten Kyed og Carl Thomsen</i>	
Landbruget i 1987	7
<i>S. Kjeldsen-Kragh</i>	
Landbrugets fremtid	45
<i>Hanne Wittorff Tanvig</i>	
Holdbarheden i bondelivsformen og nødvendigheden af at fjerne skællene fra øjnene	55
Landhusholdningsselskabets sommerudflugt	61
<i>Henry E. Jensen og Niels Erik Nielsen</i>	
Jordbrug, samfund og miljø	62
<i>Flemming Juncker</i>	
En kort fremstilling om forsørings- problemet og nitratskrækken m.m.	66
<i>Svend Rasmussen</i>	
Økonomirådgivning i perspektiv	73
Boganmeldelser	82

Fra redaktionen

ved direktør *Jens Wulff*

1987 var året hvor næsten alt blev mere besværligt, sådan vil i hvert tilfælde mange landmænd huske det forgangne år med den våde høst og skærpede miljøregler mv.

Det var også året med »hovsaløsninger«, som intet erhverv kan være tjent med.

Redaktionens ønske for det nye år skal være, at udviklingen inden for dansk jordbrug vil finde sted i en mere positiv og målrettet retning, end den vi så sidste år.

Den desværre negative økonomiske udvikling fortsatte i året 1986-87 som belyst i artikel om »Landbruget i 1987« af lektor Karsten Kyed og professor Carl Thomsen. I artiklen omtales endvidere rationalisering, dæmpede omkostninger samt EF's markedsøkonomiske forhold og deres betydning for jordbrugets økonomiske problemer.

I artiklen om »Landbrugets fremtid« belyser professor S. Kjeldsen-Kragh de faktorer, såvel på indtjeningssiden som omkostningssiden, der har betydning for landbrugets fremtidige udvikling.

En fremtid der er stærkt knyttet til det økonomiske, men også til livsformen på landet og tilgangen af unge til erhvervet. Sidstnævnte forhold belyses i en artikel om »Holdbarheden i bondelivsformen og nødvendigheden af at fjerne skællene fra øjnene« af Hanne Wittorff Tanvig.

Artiklen om »Jordbrug, samfund og miljø« af professor Henry E. Jensen og professor Niels Erik Nielsen er et emne som har

og vil interessere mange mennesker nu og fremover. At jordbrugets væsentlige bidrag til samfundshusholdningen kræver kulturtekniske foranstaltninger og brug af hjælpestoffer burde være almindeligt accepteret. Med denne artikel der er Landhusholdningsselskabets og Akademirådets bidrag til universitetsalmanakken, søger vi at medvirke til den almene oplysning.

At vort land- og vandmiljø skal beskyttes, er der bred enighed om, men i hvilke omfang og takt der skal gennemføres særforanstaltninger samt ikke mindst disse foranstaltningers effekt, det er der blandt eksperter og os andre lægmænd ikke enighed om. I artiklen »En fremstilling om forsøringsproblemet og nitratskrækken« af godsejer Flemming Juncker belyses noget af den baggrund som burde indgå i overvejelser om visse miljøforanstaltninger.

I artiklen »Økonomirådgivning i perspektiv« af lektor Svend Rasmussen beskrives de grundlæggende problemstillinger og forudsætninger for formidling af økonomisk rådgivning til landmænd.

Vi henviser endvidere til de bragte bog anmeldelser for de fem bøger, der er udgivet fra Jordbrugsforlaget siden sidste nummer af tidsskriftet.

Side 4 bringer vi en oversigt over modtagere af Landhusholdningsselskabets hædersbelønninger 1987. Fra selskabets sekretariat ønsker vi alle belønnede hjertelig tillykke.

Agromek i Herning

Det kgl. danske Landhusholdningsselskab var i år, for første gang, repræsenteret på Agromek i Herning.

Standen var opbygget i samarbejde med AiO Tryk as, Landbonyt, Landbohistorisk Selskab og Stavnsbåndsssekretariatet.

Der var stor interesse for de udstillede bøger, og ikke mindst selskabets nye initiativ med videoudlejning fra »Agro-Video« vakte stor interesse.

*Udstillings-
personalet
er klar til
at dele
materiale
ud.*

Salgschef Knud A. Knudsen fra AiO-Tryk as orienterer et par af de mange udenlandske gæster om dansk landbrugs historie.

Der var besøg på standen hele tiden. På væggen vises lysbilleder fra den nye bog »Markens sygdomme og skadedyr«.

Landhusholdningsselskabets hædersbelønninger 1987

Medalje for lang og tro tjeneste er tildelt:

Gartnerparret *Jens Chr. Truelsen og hustru Meta*, Lerbæk Gods, Vejle.
Husbestyrerinde *Merry Andersen*, Ebbstrup.
Medhjælper *Egon Rugbjerg*, Grobe, Daugård.
Husbestyrerinde *Anne Marie Beck*, Hørregaard, Haderslev.
Landbrugsmedhjælper *Villy Leghardt Nielsen*, Aarre.
Kontrolassistent *Viggo Sørensen Thorup*, Ulfborg.
Havemedhjælper *Knud Hansen og hustru Esther*, Frederiksberg, Lindelse.
Landbrugsmedhjælper *Thorkild Larsen*, Rueskovgård, Marslev.
Husbestyrerinde *Jenny Madsen*, Østergaarde, Lyne.
Skovarbejder *Peter Normann Petersen*, Klintholm Gods, Borre.
Bestyrer *Emil Sørensen*, Stradebrogård, Holbæk.
Skovfoged *Ejner Jakob Sørensen*, Dønnerup Gods, Jyderup.
Landarbejder *Carlo Frederiksen*, Sanderumgaard, Odense.
Husbestyrerinde *Jenny Jensen*, Ilsøgaard, Bjerringbro.
Landbrugsmedhjælper *Erik Dahl Pihl*, Kannikegaard, Klemensker.
Fodermester *Jens Raun Børsting*, Tøndering, Roslev.

Maskinfører *Evald Christensen*, Mørkøv.
Formand *Arne Lars Rasmussen*, Flinterupgård, Store Fuglede.
Forkarl *Niels Marinus Christensen*, Horskjærsgaard, Skive.
Kontrolassistent *Ejvind Pedersen*, Bølling, Skjern.
Husbestyrerinde *Dorthea Sørensen*, Vester Jølby, Erslev.
Bestyrer *Jens Hakon Hansen*, Fluebjerregård, Søsum.
Kontrolassistent *Carl Ove Chopart*, Foersum, Tarm.
Landbrugsmedhjælper *Erling Hansen*, Kringsgaard, Hadsten.
Fodermester *Knud Erik Jørgensen*, Skinnerupgård, Thisted.
Landbrugsmedhjælper *Erling K. Nielsen*, Størsbøl, Bramming.
Bestyrerparret *Svend Aage Nielsen og hustru Karen Margrethe*, Vejle.
Landbrugsmedhjælper *Kurt Ellegaard Nielsen*, Varming, Ribe.
Traktorfører *Arne Hedengran Pedersen*, Demstrup Hovedgård, Havndal.

»Den Fortiente til Ære«

Regnskabskonsulent *Jeppe Baunbæk-Knudsen*, Hee, Ringkøbing.

Vi der valgte landet

– en bog om kvinder i dansk landbrug

Forfatter Ulla Skovsbøl Knudsen

I februar udkom på forlaget Klim bogen »Vi der valgte landet«.

Bogen er på 280 sider med 57 original-fotos af Kirsten Klein og 50 vignetter af Joyce Grosswiler. Pris kr. 248,00 incl. moms.

Bogen kan bestilles hos Jordbrugsforlaget, Det kgl. danske Landhusholdnings-selskab, Rolighedsvej 26, 1958 Frederiksberg C, telefon 01 35 02 27.

Ulla Skovsbøl Knudsen

Født 1961, landbrugsuddannet med grundskoleophold på Næsgård Agerbrugsskole i 1982 og driftslederkursus på Vejlbj Landbrugsskole i 1984. Har arbejdet i forskellige pladser inden for landbruget, fortrinsvis i Vestjylland, i perioden 1980–86.

Aktiv bl.a. i foreningen Kvinder i Jordbrug. Har indsamlet og bearbejdet det interviewmateriale, bogen er baseret på, samt skrevet novellerne.

Der har altid været mange kvinder i dansk landbrug, familiebrugene. Men i de sidste par årtier er der sket det nye, at flere og flere kvinder tager en land-

brugsuddannelse og altså vælger landbruget som erhverv.

Det er dog stadig et særsyn at støde på en kvindelig fodermester, en kvindelig traktorfører for slet ikke at tale om en kvindelig gårdejer, og meget få mennesker kender til, hvordan deres liv former sig.

I VI DER VALGTE LANDET er der rig mulighed for at møde disse kvinder. Bogen indeholder omkring 30 personlige beretninger, baseret på interviews med landbrugskvinder i alderen 20 til 92. De fortæller om deres liv og deres arbejde, om glæder og sorger, sejre og nederlag. Deres beretninger veksler med digte og noveller af forfatteren.

Ulla Skovsbøl Knudsen er selv landbrugsuddannet, og med VI DER VALGTE LANDET er der for første gang på dansk tegnet et bredt billede af landbruget i dag set gennem kvinders øjne.

En spændende bog for alle, der interesserer sig for dansk landbrug, og en meget flot gavebog!

Forlang Superfos gødning og få sikkerhed for korrekt levering...

Med alle Superfos gødninger følger et garanteret certifikat.

Forlang at få det udleveret sammen med varen.
Så har du ekstra sikkerhed for, at der ikke sker forvekslinger.

 Superfos Gødning

– til et miljøbevidst landbrug.

Landbruget i 1987

Karsten Kyed, lektor og Carl Thomsen, professor, Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole

For dansk landbrug blev 1987 et vanskeligt år. Det økonomiske resultat blev endnu engang forringet som følge af den vanskelige og dårlige høst samt nedgang i husdyrproduktion og faldende priser. Hertil kom den ofte usaglige miljødebat og usikkerheden omkring den politiske udvikling i det hele taget. Det gælder både i EF-sammenhæng og på det hjemlige plan, så der var ikke meget grundlag for optimisme blandt erhvervets udøvere.

I modsætning til foregående år var den danske økonomi i 1987 præget af stagnation. Den samlede produktion viste tilbagegang, hvorimod der skete udvidelser i den offentlige sektor. Resultatet blev nedgang i beskæftigelsen i den private sektor og en svagt stigende ledighed. Prisstigningerne holdt sig nogenlunde uændrede, hvorimod der skete betydelige stigninger i lønniveauet både i den private og i den offentlige sektor. I forhold til 1986 blev overskuddet på statens finanser reduceret betydeligt, selv om der samtidig skete en yderligere forøgelse af det i forvejen høje skattetryk. Som følge af faldende import blev handelsbalancen noget forbedret, så det samlede underskud på betalingsbalancen reduceredes fra knap 35 mia. kr. i foregående år til omkring 20 mia. kr. Ved årets udgang ventes den samlede udlandsgæld at være steget til godt 280 mia. kr.

Året 1987 kom således ikke til at bidrage til en løsning af de grundlæggende balanceproblemer i dansk økonomi, snarere tværtimod. Den manglende vilje til at se realiteten i øjnene bevirker, at forventningerne til fremtiden ikke kan være alt for

lyse. I den henseende vil det vigtigste være, om det lykkes at forbedre konkurrenceevnen over for udlandet, men hertil kræves en mere konsekvent økonomisk politik end den, der hidtil har været mulighed for.

Den internationale landbrugssituation var fortsat præget af overskudsproduktion og lave priser på verdensmarkedet. Den samlede fødevareproduktion viste en mindre fremgang, mens der for industrilanden vedkommende skete en produktionsnedgang, især i Nordamerika. I udviklingslandene var fremgangen størst i Sydamerika og Kina, mens der var betydelig nedgang i Østasien, og i Afrika giver den seneste udvikling i Etiopien og Mozambique anledning til alvorlig bekymring. Den samlede kornhøst viste tilbagegang, især i industrilandene, og for foderkornets vedkommende skete den største nedgang i Nordamerika som følge af arealnedsøkning. Trods en vis reduktion af de samlede kornlagre, er disse dog stadig så store, at de virker trykkende på det internationale kornmarked.

De tidligere års fortsatte stigning i den samlede mælkeproduktion blev omsider standset i 1987 som følge af ugunstige vejrforhold og begrænsende foranstaltninger i EF og USA. Nedgangen i EF viste sig dog utilstrækkelig, så det blev nødvendigt at foretage en yderligere nedsøkning af mælkekvoten. De store lagre af mejeriprodukter har fortsat en negativ virkning på afsætningsforholdene og verdensmarkedsprisen, især for smør. Der må forventes en yderligere stramning af bestemmelserne i EF for denne sektor i 1988.

For dansk landbrug blev den samlede høst

i 1987 betydelig mindre end året før. Høst-udbyttet har ikke været så lavt siden 1983, og samtidig blev det et af de vanskeligste høstår i lange tider. Det samlede kornareal fortsatte tilbagegangen, medens arealet med andre afgrøder og især markærter igen i år viste betydelig fremgang. Grovfoderarealet er faldet kraftigt i takt med nedgangen i kvægbestanden. Antallet af malkekøer faldt med ikke mindre end 7 pct., hvilket ikke mindst skyldes den kraftige reduktion af mælkekvoten i foråret. Svinebestanden er ved sommertællingen kun gået tilbage i begrænset omfang, men senere udsnitstællinger af svinebestanden viser klar tilbagegang i dens størrelse. Mælkeproduktionen faldt i 1986/87 med 1½ pct., hvilket betød, at vi lige akkurat kom under garantimængden og undgik at betale superafgift. Produktionen af økse- og kalvekød faldt også med 1½ pct., medens produktionen af svinekød steg med 4 pct. i 1986/87. Husdyrproduktionen viste således tilbagegang på flere områder, undtagen svineproduktionen, og det samlede resultat blev en meget lille fremgang.

Antallet af landbrugsbedrifter gik yderligere tilbage, så der nu er knap 87.000, hver med en gennemsnitlig arealstørrelse på godt 32 ha. I forhold til 1985 er der tale om en nedgang i antallet af faste, fremmede medhjælpere, som fortsat ligger på omkring 20.000 personer. Aldersfordelingen for selvstændige viser, at vi er ved at nå en overgrænse for de selvstændiges gennemsnitsalder, der dog fortsat ligger på 52 år i 1986. For langt de fleste maskiner gælder, at der over de sidste 10 år har været et fald i antallet, men der sker en fortsat forskydning henimod større og kraftigere maskiner i landbruget. Den i 1987 vedtagne vandmiljø-handlingsplan opstiller store krav til opbevaring og anvendelse af husdyrgødning og handelsgødning. Samtidig skal forbruget af handelsgødning nedsættes betydeligt de næste par år. Der stilles således store forventninger til et fortsat fald i gødningsforbruget i de kommende år.

Landbrugets prisforhold var i 1986/87 præget af faldende priser for de fleste produkter og produktionsmidler. Produktpri- serne faldt således med 5 pct., medens der var et samtidigt fald i faktorpriserne på 3 pct. Faldet i produktpri- serne skyldes først og fremmest nedgang i prisniveauet for husdyrprodukter, hvor prisen på svinekød faldt med 11 pct. På indsatssiden har der igen i år været betydelige prisfald for foderstoffer, handelsgødning og brændstof.

Stigningen i landbrugets ejendomspriser er afdæmpet betydeligt i anden halvdel af 1986, og i 1987 har der været tale om prisfald på middelstore landbrugsejendomme på over 10 pct. på årsbasis.

Afsætningsforholdene har bevirket, at der har været tilbagegang i eksportværdien for alle landbrugsprodukter inkl. konserver. Tilbagegangen har været betydelig for de animalske produkter og konserver. Landbrugets eksportindtægter i 1987 kommer således til at vise tilbagegang ligesom sidste år. Men på grund af en kraftig stigning i eksportstøtten opvejes tilbagegangen i eksportværdien i betydelig grad, således at faldet i 1987 skønnes at blive på under 1/2 mia. kr.

Landbrugets produktionsværdi blev i 1986/87 reduceret med godt 1 mia. kr., hovedsagelig som følge af prisfald for husdyrproduktionen. Samtidig var der et betydeligt fald i udgifterne på indsatssiden som følge af faldende importpriser og de lavere kornpriser. Ifølge sektoropgørelsen blev denne nedgang så kraftig, at landbrugets faktorindkomst kom til at vise en stigning, hvorimod opgørelsen på grundlag af regnskabsresultater viser en nedgang i faktorindkomst. Denne forskel i resultaterne hænger sammen med en forskellig fordeling af reduktionen på indsatssiden mellem 1986/87 og 1987/88.

I 1987/88 kan der ifølge sektoropgørelsen forventes et yderligere fald i den samlede produktionsværdi på grund af det ringere høstudbytte samt virkningerne af mælkek- voten og lavere priser. Der forventes sam-

tidig en yderligere nedgang på indsatssiden som følge af prisfald for foderstoffer samt nedgang i importen af olie og gødning. Det samlede resultat skønnes at blive et meget betydeligt fald i faktorindkomst og nettoindtægt i forhold til året før.

De fremtidige udsigter er fortsat meget usikre. Der må forventes en fortsat restriktiv prispolitik inden for EF, og konsekvenserne af de forskellige miljøforanstaltninger, som vil gribe ind i landbrugets forhold, kan vanskeligt overses. Desuden vil meget afhænge af, om det skulle lykkes at forbedre konkurrenceevnen over for udlandet, så landbruget bliver i stand til at udnytte mulighederne for at yde et stærkt tiltrængt bidrag til løsning af landets alvorlige betalingsbalanceproblemer.

I. Den generelle økonomiske udvikling

Den økonomiske udvikling i de vestlige industrilande har i 1987 været præget af mangelen på balance i de tre største industrinationers internationale betalinger samt den deraf følgende usikkerhed omkring udviklingen i valutakurserne. Trods det betydelige fald i dollarkursen har underskuddet på den amerikanske betalingsbalance været stigende, og det samme gælder for det vesttyske overskud, hvorimod overskuddet på den

japanske betalingsbalance ser ud til at blive reduceret en smule.

Forventningerne til produktionsudviklingen var dog stigende frem til børskrakket i oktober, og der har ikke siden været tegn på en markant afmatning. Som det fremgår af tabel 1, påregnes væksten i OECD-landene som helhed at blive af omtrent samme størrelse som i 1986. Dette skyldes især det markante opsving i Japan, hvorimod Vesttyskland har konstateret et fald, og væksten i USA har været svagt aftagende.

Det må dog forventes, at de kraftige kursfald på aktiemarkederne vil føre til en svagere vækst i det kommende år, og de vestlige landes samarbejdsorganisation OECD anslår, at væksten i medlemslandene vil aftage med 1/2 procent, forudsat at der ikke sker nogen voldsomme ændringer i forbrugernes og erhvervslivets forventninger.

Arbejdsløsheden i OECD-landene som helhed har siden 1982 holdt sig ret konstant på godt 8 pct. af arbejdsstyrken, højere i Vesteuropa og lavere i USA og Japan. I 1987 var der dog et beskedent fald, men en svagere vækst i 1988 kan næppe undgå at få negative konsekvenser for beskæftigelsen.

Takten i prisstigningerne har været gradvis aftagende for OECD-landene som helhed siden 1980, og nåede i 1986 ned på det laveste niveau i de sidste 20 år. I 1987 vendte udviklingen igen, omend i beskedent om-

Tabel 1. Økonomisk vækst i en række OECD-lande

	Årlig vækst i bruttonationalprodukt i faste priser (pct.)					
	1974-84	1984	1985	1986	1987	1988
Danmark	2,0	3,5	4,1	3,4	-3/4	-1
Sverige	1,5	4,0	2,2	1,3	2 1/2	1 1/2
Norge	3,7	5,7	5,4	4,4	1 3/4	1
U.K.	1,3	2,7	3,6	3,3	3/4	2 3/4
Vesttyskland	1,9	3,3	2,0	2,5	1 1/2	1 1/2
USA	2,6	6,8	3,0	2,9	2 3/4	2 1/2
Japan	4,3	5,1	4,7	2,4	3 1/2	3 1/2
OECD, i alt	2,5	4,9	3,2	2,8	2 3/4	2 1/4

Kilde: OECD, Economic Outlook, december 1987.

Tabel 2. Arbejdsløsheden i en række OECD-lande

	1984	Pct. af arbejdsstyrken		1987	1988
		1985	1986		
Danmark	10,1	9,0	7,9	8	9½
Sverige	2,6	2,4	2,2	2	2
Norge	3,2	2,6	2,0	2¼	2½
U.K.	11,5	11,6	11,8	10¾	10¼
Vesttyskland	8,2	8,3	8,0	8	8¼
USA	7,5	7,2	7,0	6¼	6
Japan	2,7	2,6	2,8	3	3
OECD, i alt	8,5	8,4	8,3	8	8

Kilde: OECD, Economic Outlook, december 1987.

fang. Der er dog fortsat betydelig forskel mellem de enkelte lande, idet Japan og Vesttyskland i kraft af stigende valutakurser har været tæt på prisstabilitet.

De senere års udvikling i forbrugerpriserne er blevet støttet af udviklingen i råvarepriserne, som i 1986 viste en stærkt nedadgående tendens, især for råolie. I 1987 blev denne udvikling imidlertid brudt, og der har været en betydelig fremgang i råvarepriserne året igennem. Der er dog næppe udsigt til, at denne fremgang vil fortsætte, og for de fleste råvarer ventes en svag prisudvikling i 1988. OPEC har haft voksende problemer med at bevare enigheden, og olieprisen begyndte at falde efter mødet i december. På den anden side har der i det sidste par år været en betydelig vækst i den samlede likviditet i de store industrilande, og der er derfor en vis frygt – ikke mindst i Vesttyskland – for, at denne vækst kan komme til at udløse prisstigninger på lidt længere sigt.

Under de løbende GATT-forhandlinger om en ny og udvidet frihandelsaftale har USA og den såkaldte Cairnsgruppe*) hver for sig fremlagt forslag om over en tiårig periode at afvikle alle subsidier, handelsrestriktioner og støtteordninger, som påvir-

ker handelen med og produktionen af landbrugsvarer. Endvidere har OECD's ministerråd fremsat en udtalelse, som i princippet går ind for en liberalisering af landbrugs-handelen og -produktionen. På den anden side har EF modsat sig USA's og Cairns-gruppens forslag i GATT og istedet foreslået, at de store eksportlande indgår en aftale om stabilisering af verdensmarkedspriserne.

Udviklingen i den danske økonomi var i 1987 præget af stagnation efter de foregående års fremgang. Således viste produktionen en tilbagegang på omkring 1 pct., sammenlignet med sidste års stigning på næsten 3,5 pct. Alligevel har der været en stigning i den samlede beskæftigelse på omkring 20.000 personer, men dette skyldes udelukkende en udvidelse af den offentlige sektor, hvorimod beskæftigelsen i den private sektor har været faldende.

Fremgangen i antal beskæftigede har dog ikke kunnet opveje tilgangen til arbejdsmarkedet, så der har været en mindre stigning i antallet af ledige til omkring 225.000 mod godt 220.000 i 1986. Antallet af selvstændige har været fortsat faldende, især inden for bygge- og anlægsvirksomhed og landbruget.

Den indenlandske efterspørgsel har i 1987

*) Argentina, Australien, Brasilien, Canada, Chile, Fiji, Filippinerne, Indonesien, Malaysia, New Zealand, Thailand, Ungarn og Uruguay.

Tabel 3. Stigning i forbrugerpriserne

	Årlig stigning i pct.			
	1984	1985	1986	1987 (skøn)
Danmark	6,3	4,7	3,6	3,1
Sverige	8,0	7,4	4,3	4,0
Norge	6,2	5,7	7,2	5,1
U.K.	5,0	6,1	3,4	2,8
Vesttyskland	2,4	2,2	-0,2	0,5
USA	4,3	3,5	2,0	3,4
Japan	2,2	2,1	0,4	0,4
OECD, i alt	5,2	4,5	2,5	2,9

Kilde: OECD, Economic Outlook, december 1987.

vist et fald i faste priser på næsten 2 pct., hvilket alene skyldes tilbagegang i den private sektor. Dette fald har virket dæmpende på prisudviklingen, og stigningen i forbrugerpriser har holdt sig på nogenlunde samme niveau som sidste år. Af indenlandske faktorer er det især de øgede lønninger, som har presset priserne. Stigningerne nåede op på 7-8 pct., og når priserne ikke ændredes i samme takt, skyldtes det udover produktivitetsfremgangen, at virksomhederne har haft svært ved at overvælte omkostningsstigningerne fuldt ud i en situation med faldende efterspørgsel.

I 1988 lykkedes det for første gang i en årrække at få overskud på statens finanser. Det samlede overskud blev på næsten 8 mia. kr. og skyldtes faldende arbejdsløshedsbetalinger i forbindelse med øgede skatteindtægter. I 1987 er skatteindtægterne fortsat øget, men samtidig er udgiften til arbejdsløshedsunderstøttelse vokset som følge af stigende ledighed, hvilket i forbindelse med andre stigninger i de offentlige udgifter bevirker, at overskuddet bliver reduceret betydeligt. De samlede skatters og afgifters andel af bruttonationalproduktet udviser fortsat stigning og vil i 1987 være nået op på 51,4 pct. På udgiftssiden udgør nettorenteudgifterne i alt godt 28 mia. kr.

Afmatningen i den indenlandske aktivitet

medførte et betydeligt fald i importen, hvilket i forbindelse med en beskeden fremgang i eksporten førte til en forbedring i samhandelen med udlandet. Det dannede igen baggrund for, at der skete en formindskelse af underskuddet på betalingsbalancens løbende poster på omkring 15 mia. kr. til knap 20 mia. kr. Selv om dollarens fald bevirker, at udlandsgælden ikke stiger tilsvarende, forventes det, at den ved årets udgang vil andrage henimod 280 mia. kr.

Som det fremgår af det foregående, har udviklingen i den danske økonomi i 1987 langt fra været tilfredsstillende. Den stigende ledighed og det fortsat store underskud på betalingsbalancen viser, at der ikke er fundet en løsning på de grundlæggende balanceproblemer, der har præget dansk økonomi i en årrække.

Der er såvist ingen lette løsninger, men såfremt det primære mål er at få fjernet betalingsbalanceunderskuddet, gælder det først og fremmest om at sikre en mærkbar forbedring af konkurrenceevnen over for udlandet. Trods gennemførelsen af den såkaldte eksportpakke virker vedtagelsen af finansloven for 1988, der indebærer nye udgiftsstigninger, ikke lovende i så henseende. De foreløbige skøn for 1988 tyder da også på, at underskuddet på betalingsbalancen vil blive af samme størrelse som i 1987.

Tabel 4. Udviklingen i verdens fødevareproduktion

	1980/85	Årlig stigning i pct.		1986/87 (skøn)
		1984/85	1985/86	
Vesteuropa } EF (12)	1,4	-3,1	0,7	1,3
} Andre lande	1,0	5,7	0,3	-1,7
Nordamerika	2,5	0,1	-2,7	-3,1
Oceanien			0,5	2,8
Vestlige industrilande	1,2	1,2	-0,8	-0,8
Østeuropa og USSR	2,7	-0,2	6,5	-0,3
Samtlige industrilande	1,7	0,8	1,3	-0,7
Afrika	1,8	7,0	3,9	-0,7
Østasien	3,6	1,8	1,7	-2,2
Sydamerika	2,0	4,0	0,4	3,9
Kina	5,6	2,6	5,1	3,1
Samtlige u-lande	3,6	3,3	2,9	0,9
Hele verden	2,6	2,1	2,1	0,2

Kilde: FAO, State of Food and Agriculture 1987.

II. Den internationale landbrugssituation

Den samlede fødevareproduktion i verden er steget hvert år siden 1945, med undtagelse af 1972 og 1983, hvor der var alvorlig tørke i Afrika. I 1986 steg produktionen med 2 pct. i forhold til året før, så den samlede fødevareproduktion satte ny rekord, og kornproduktionen steg til 1.860 mio. tons. I udviklingslandene voksede produktionen endda med 2,9 pct., og der var betydelige forøgelser i mange lande i Afrika, Asien og Mellemøsten. Befolkningstilvæksten i udviklingslandene udgjorde samtidig 2,3 pct., og der er således sket en yderligere forbedring af forsyningssituationen.

I Østeuropa og USSR steg produktionen meget betydeligt, hvorimod der var små ændringer i Vesteuropa og Oceanien og en betydelig reduktion i Nordamerika som følge af lave verdensmarkedspriser og braklægningsprogrammer i USA.

De foreløbige skøn for 1987 tyder på en meget lille ændring i den samlede fødevare-

produktion, og således den ringeste udvikling siden 1983. For udviklingslandenes vedkommende har Østasien haft en betydelig tilbagegang som følge af svigtende monsunregn og i nogle lande voldsomme oversvømmelser. I denne region ser det ud til, at fødevaremængden pr. individ vil være faldet med 4-5 pct. I Afrika og Mellemøsten har året også været skuffende, hvilket dog må ses på baggrund af, at begge disse regioner havde en meget betydelig fremgang i 1985 og 1986. For Afrikas vedkommende har udviklingen i firserne som helhed alligevel resulteret i en mindre fødevaremængde pr. individ, og den seneste forværring af situationen i Etiopien må skabe alvorlige bekymringer. I Mozambique og Angola er forsyningssituationen fortsat vanskelig.

Derimod har der været en betydelig forbedring af situationen i Sydamerika, ligesom udviklingen i de asiatiske planøkonomiske lande, inklusive Kina, har været gunstigere end tidligere forventet. Bortset fra Kina har der dog ikke været nogen forøgelse af rishøsten på grund af den svigtende monsunregn.

Tabel 5. Verdensproduktionen af korn

	Millioner tons			
	1984/85	1985/86	1986/87	1987/88 (skøn)
Hvede	517	506	536	515
Foderkorn	818	865	849	809
Ris	469	473	472	454
I alt	1.804	1.844	1.857	1.778
Udviklingslande	920	925	944	919
Industrilande	884	918	913	859

Kilde: FAO, Food Outlook, december 1987.

For industrilandenenes vedkommende har der, med undtagelse af Australien og New Zealand samt EF, været udbredt tilbagegang i 1987 som følge af ugunstige vejrforhold og politiske indgreb i form af braklægningsprogrammer eller produktionskvoter samt virkningerne af de lave priser på verdensmarkedet. I Nordamerika ventes fødevareproduktionen således at falde med 3 pct., hovedsagelig som følge af en 10 pct.s reduktion i arealet med korn og sojabønner.

I Australien og New Zealand har der været en betydelig nedgang i kornproduktionen, mens husdyrproduktionen er steget, så den samlede fødevareproduktion ser ud til at være steget med henimod 3 pct. I EF-landene har der været fortsat stigning i den samlede produktion, idet fremgangen i planteproduktion har opvejet en mindre tilbagegang i husdyrproduktionen. Kornhøsten i

EF ventes dog at blive betydeligt mindre end rekordhøsten i 1984. I Østeuropa og USSR ventes en nogenlunde uændret produktion, selv om høstbetingelserne har været ugunstige.

Den samlede kornproduktion ventes i 1987 at vise en nedgang på omkring 4 pct., idet produktionen i industrilandene ventes at falde med 6 pct. mod en nedgang på 3 pct. i udviklingslandene. Nedgangen omfatter alle kornarter, og efter FAO's skøn vil forbruget i 1987-88 for første gang i flere år komme til at overstige produktionen, så der kan forventes en reduktion af de store lagre.

For hvedens vedkommende skyldes en væsentlig del af nedgangen den betydeligt ringere høst i USSR, ligesom der ventes en mindre høst i Canada og Australien. Den betydelige nedgang i produktionen af foderkorn skyldes i alt væsentligt arealindskrænk-

Tabel 6. Overførselslagre af korn

	Millioner tons			
	1984/85	1985/86	1986/87	1987/88 (skøn)
Hvede	149	157	162	141
Foderkorn	131	203	231	210
Ris	55	55	51	32
Samlede kornlagre	335	415	444	383
i udviklingslande	135	128	126	101
i industrilande	200	287	318	282
Lagre i pct. af kornforbrug	21	25	26	22

Kilde: FAO, Food Outlook, december 1987.

ningerne i USA, som omfattede 6 mio. ha. Nedgangen i rishøst har især ramt Indien.

Som følge af den ringere høst ventes kornlagrene i udviklingslandene at blive reduceret med 20 pct., så de her kommer ned på det laveste niveau i de sidste 10 år. De samlede rislagre ventes at blive reduceret med over 35 pct., og de samlede kornlagre i Indien ser ud til at blive halveret. Selv om de samlede kornlagre efter nedgangen stadig vil svare til 22 pct. af forbruget, ville det være mere tilfredsstillende, hvis produktionen i udviklingslandene i højere grad kunne følge med den stigende efterspørgsel i disse lande.

Den samlede *sukkerproduktion* steg i 1986/87 med omkring 4 pct., men samtidig steg forbruget så meget, at der var balance mellem udbud og efterspørgsel, uden at dette fik nogen indflydelse på den lave ver-

densmarkedspris. Ifølge de seneste skøn for 1987/88 vil produktionen stagnere, og da der fortsat ventes en stigning i forbruget, er der udsigt til en reduktion af de betydelige lagre. Trods denne gunstige udvikling har der ikke vist sig nogen tendens til prisstigninger, og der er heller ingen forventninger herom i den nærmeste fremtid.

Årsagen hertil må søges i de tilpasninger, som finder sted i de vigtigste importlande. I mange udviklingslande øges produktionen for at spare fremmed valuta, og USA har reduceret sin import meget betydeligt. En yderligere faktor udgør det stigende forbrug af sødemidler, som langtfra har kulmineret. Alt i alt synes den aktuelle situation at give et godt udgangspunkt for de kommende forhandlinger om en ny sukkeraftale.

Verdensmarkedet for *olieafgrøder* var i 1987 præget af rigelige forsyninger, selv om

Tabel 7. Verdens sukkerforsyning

	Millioner tons råsukker				
	1983/84	1984/85	1985/86	1986/87	1987/88 (skøn)
Produktion	98,0	100,4	98,9	103,9	103,5
Forbrug	96,2	98,4	100,3	103,9	105,4
Slutbeholdning	39,8	40,3	37,9	37,1	34,6
Eksport	30,1	30,0	29,4	29,9	27,9

Kilde: Agrarwirtschaft 12, 1987.

Tabel 8. Verdensproduktionen af olieafgrøder

	Millioner tons				
	1983	1984	1985	1986	1987 (skøn)
Sojabønner	79,4	90,7	101,1	94,0	97,5
heraf USA	44,5	50,6	57,1	52,8	53,6
heraf Brasilien	14,6	15,5	18,3	13,3	17,3
Bomuldsfrø	27,6	35,1	32,3	28,5	32,0
Jordnødder	19,0	20,2	21,6	21,7	20,5
Raps	14,0	16,6	19,0	19,7	22,2
heraf EF	2,5	3,5	3,7	3,7	5,8
Solsikkefrø	15,6	16,5	18,8	20,7	19,0

Kilde: Agrarwirtschaft 12, 1987.

høsten af sojabønner og bomuldsfrø i 1986 havde været mindre end året før. De store overskudslagre samt den betydelige produktionsudvidelse i Sydamerika bevirkede, at der ikke opstod nogen mangelsituationer hverken for planteolier eller for olieåger. Den samlede produktion af olieafgrøder i 1987 tegner til at blive større end året før, men situationen varierer for de enkelte afgrøder.

Produktionen af sojabønner i Sydamerika vil stige væsentligt, og i USA vil høsten i 1987 også blive noget større end året før. På den anden side vil EF's import falde betydeligt som følge af den store stigning i EF-landenes produktion af olieafgrøder, så der må regnes med stagnerende eller faldende priser for sojabønner.

Jordnøddeproduktionen i Indien vil falde på grund af den forsinkede monsun, og da produktionen i Afrika også vil gå tilbage, kan stigningen i Kina ikke opveje nedgangen. Den totale rapshøst vil stige betydeligt, hvilket i hovedsagen skyldes den stærkt øgede produktion i EF-landene. Da bomuldsarealet er blevet kraftigt udvidet både i USA og Kina, må det påregnes, at produktionen af bomuldsfrø igen vil nå op på 1985-niveauet. Produktionen af solsikkefrø er gået tilbage alle andre steder end i EF-landene, hvor den er øget med en tredjedel.

Den store stigning i EF-landenes produktion af olieafgrøder har imidlertid ført til så voldsomme stigninger i udgifterne til mar-

kedsordningen, at det er blevet nødvendigt at reducere garantipriserne og interventionsforpligtelsen. Det må derfor forventes, at arealet med disse afgrøder kommer til at stagnere.

Den uafbrudte stigning i den samlede mælkeproduktion, som har fundet sted gennem de sidste 10 år, blev afbrudt i 1987. Dette gælder især for produktionen af komælk, som blev reduceret på grund af tørke i Sydøstasien og Oceanien samt de øgede foranstaltninger i Vesteuropa og Nordamerika med henblik på at reducere overskuddene. I Østeuropa og USSR steg produktionen derimod i det omfang, grovfoderforsyningen gav mulighed herfor.

I Vesteuropa har næsten alle lande indført en eller anden form for produktionsbegrænsning. Men da de tildelte produktionsmængder af politiske grunde har været væsentlig større end forbruget, var det ikke muligt i 1987 at opnå den tilsigtede nedskæring af produktionen og lagrene af mejeriprodukter. Det blev derfor nødvendigt at foretage en yderligere nedsættelse af kvoterne. I EF blev garantimængden i 1987/88 således nedsat med 6 pct. og vil blive yderligere nedskåret med 2 pct. i 1988/89.

Trods den reducerede mælkeproduktion er der fortsat et misforhold mellem udbud og efterspørgsel på verdensmarkedet, selv om det er blevet noget mindre. Udover den løbende produktion af mejeriprodukter er der fortsat store lagre, som belaster mar-

Tabel 9. Verdensproduktionen af komælk

	1984	Millioner tons 1985	1986	1987 (skøn)
EF-12	123,6	121,5	123,0	117,8
USA	61,4	64,9	65,4	64,8
USSR	97,5	98,2	100,7	102,0
Oceanien	13,8	14,1	14,3	13,2
Hele verden	454,7	462,1	468,5	462,0

Kilde: Agrarwirtschaft 12, 1987.

Tabel 10. Mælkeleverancer i EF

	1984	1985	Millioner tons 1986	1987 (skøn)	Mælkekvote 1987/88
Danmark	5,03	4,90	4,91	4,67	4,59
Holland	12,42	12,21	12,35	11,35	11,26
Belgien/ Luxemburg	3,43	3,50	3,64	3,47	3,34
Vesttyskland	24,30	23,64	24,20	22,37	22,02
Frankrig	26,10	25,46	26,01	25,17	24,10
U.K.	15,76	15,58	15,80	15,15	14,48
Irland	5,59	5,68	5,48	5,44	5,26
Italien	8,29	8,35	8,46	8,53	8,27
Grækenland	0,42	0,44	0,45	0,47	0,50
Spanien	4,78	4,73	4,61	4,60	4,42
EF-11	106,11	104,48	105,89	101,22	98,19

Kilde: Agrarwirtschaft 12, 1987

Tabel 11. Lagre af mejeriprodukter ved årets udgang

	1984	Tusind tons 1985	1986	1987
<i>Smør</i>				
EF-10	1.058	1.191	1.366	1.050
Nordamerika	163	114	131	60
Oceanien	118	152	152	85
<i>Skummetmælkspulver</i>				
EF-10	877	769	832	640
Nordamerika	589	474	322	82
Oceanien	110	116	54	45

Kilde: Agrarwirtschaft 12, 1987.

kedssituationen. Det gælder især for smør, som kun kan eksporteres med betydelig statsstøtte i form af betydelige eksporttilskud. Men også for de øvrige mejeriprodukter gælder det, at eksport kun kan finde sted til priser, som er væsentligt lavere end hjemmemarkedspriserne i overskudsområderne.

Den i 1984 gennemførte mælkekvote i EF har ikke ført til de forventede resultater. Efter den øjeblikkelige chokvirkning er leverancerne igen gået i vejret, og interventionslagrene var ved årsskiftet 1986/87 steget til knap 1,4 mill. tons og omkring 800.000 tons skummetmælkspulver. Fællesskabets

udgifter til mejeriprodukter var også steget betydeligt, og der kunne derfor ikke blive tale om at forhøje mælkeprisen. Den totale mælkekvote ligger langt over, hvad der kan afsættes på kommerciel basis, og det har derfor vist sig nødvendigt at nedsætte kvoterne mere end oprindelig forudset, ligesom der er indført begrænsninger i muligheden for udligning mellem leverandører under mejerikvoteordningen (formel B) samt en forhøjelse af superafgiften under bedriftskvoteordningen (formel A).

Som det måtte ventes, har forvaltningen af kvoteordningen været forbundet med en

række problemer, og EF's revisionsret har da også fremsat en række meget kritiske bemærkninger herom i sin særberetning om kvote- og tillægsafgiftsordningen i mejerisektoren*. Ved ordningens indførelse var det forudsat, at den skulle gælde for en fem-årig periode, men de nyeste kommissionsforslag vedrørende budgetstabilisatorer omfatter også en forlængelse af ordningen. En ophævelse vil i realiteten først være mulig, når kvoternes kapitaliseringsværdi er reduceret til nul, dvs. når producentens mælkepris svarer til ligevægtsprisen i markedet.

Kommissionens forslag om videreførelse af ordningen til oktober 1991 omfatter en række tilpasninger, som blandt andet tager sigte på at ophæve kvoternes binding til arealer og i stedet gøre dem frit omsættelige. Men det er endnu uvist, om forslaget i sin helhed vil blive godkendt af ministerrådet.

Som følge af den nedsatte mælkeproduktion og de noget forbedrede efterspørgselsforhold samt EF's fortvivlede forsøg på at øge afsætningen er det lykkedes at reducere lagrene noget. For smørrets vedkommende svarer de tre største eksportområders lagre ved årets udgang dog stadig til omkring et helt års international omsætning. Reduktion af smørslagrene i EF har været betragtelig, selv om den ikke svarer til forventningerne, og de andre overskudsområder har også fået nedsat deres lagre. Alligevel er disse resultater ikke tilstrækkelige til at opnå

en varig sanering af det internationale marked for mejeriprodukter.

Den samlede produktion af *oksekød* viste en mindre nedgang i 1987, og verdenshandelen med oksekød stagnerede. Samtidig blev den samlede kvægbestand forøget i mindre omfang, og der kan i 1988 forventes en beskeden stigning i verdenshandelen. I Argentina øgedes slagtningerne i 1986/87 mod forventning, og de stigende priser i Brasilien fik også producenterne til at sætte slagtningerne i vejret. I USA fortsatte nedgangen i kvægbestand og nåede i begyndelsen af 1987 det laveste niveau i 25 år. Samtidig faldt både produktion og forbrug, og udsigterne for 1988 er ikke særligt gunstige. I Vesteuropa var der en samlet produktionsnedgang på knap 1 pct., og der skete en fortsat forøgelse af lagrene. I de fleste østeuropæiske lande er produktionen stagneret og eksporten til den vestlige verden er gået ned. USSR søger energisk at øge produktionen og har nedsat importen fra EF.

Det internationale marked for *svinekød* viste i 1987 tendenser til stigende produktion i Nordamerika, Vesteuropa og dele af Asien. I Østeuropa og USSR var slagtningerne nogenlunde uændrede, mens de gik stærkt tilbage i Kina. Den samlede produktion af svinekød faldt med omkring 1 pct., hvilket i væsentlig grad hænger sammen med en forøgelse af bestanden, som i 1988 vil føre til øget produktion. Den internationale

Tabel 12. Verdens kødproduktion

	Millioner tons slagtevägt			
	1984	1985	1986	1987 (skøn)
Okse- og kalvekød	46,57	47,18	47,65	47,35
Svinekød	55,86	58,30	60,25	59,85
Fåre- og gedekød	8,21	8,36	8,32	8,52
Fjerkrækød	29,83	31,48	33,19	35,17

Kilde: Agrarwirtschaft 12, 1987

*) Særberetning nr. 2/87. De Europæiske Fællesskabers Tidende, oktober 1987.

Tabel 13. Kødproduktionen i EF-12

	1984	Millioner tons slagtevægt 1985	1986	1987 (skøn)
Okse- og kalvekød	8,02	7,88	8,00	7,93
Svinekød	11,78	11,82	12,12	12,45
Fåre- og gedekød	0,89	0,90	0,86	0,92
Fjerkrækød	5,18	5,30	5,46	5,60

Kilde: Agrarwirtschaft 12, 1987

handel med svinekød bliver hovedsagelig bestemt af markedsudviklingen i USA, det fjerne Østen og EF. I USA steg produktionen i 1987 med knap 1 pct., hvorimod der forudses en 10 pct. stigning i 1988.

For *fårekøds* vedkommende blev situationen i 1987 præget af fortsat fald i slagtninger i Nord- og Sydamerika, mærkbar stigning i Europa og nogenlunde uændret produktion i de øvrige regioner.

Den samlede *fjerkræproduktion* ventes at vise fortsat stigning i 1987 svarende til udviklingen i forbruget. Den stigende befolkning i udviklingslandene i forbindelse med virkningen af højere indkomster fører til forbrugsstigninger, og fjerkræets andel af det samlede kødforbrug er steget til at udgøre næsten 20 pct. I industrilandene er der sket en tilsvarende udvikling, idet andelen her er vokset til over 21 pct. En væsentlig grund til denne udvikling ligger deri, at prisen på fjerkrækød er faldet i forhold til andet kød, hvilket igen skyldes den relativt stærke stigning i fjerkræproduktionens effektivitet.

De foreløbige tal for *oksekødproduktionen* i EF i 1987 viser stigende slagtninger i Frankrig, Holland og Spanien, men nedgang i de øvrige lande, så den samlede produktion viser en nedgang på 1 pct. Derimod ventes en stigning i 1988 på 2-3 pct. Forsyningssituationen har været præget af stigende lagre, og der er indført ændrede interventionsbestemmelser. Interventionsprisen blev nedsat med 15 pct., idet der samtidig

indførtes en såkaldt handyrpræmie indtil udgangen af 1988.

Svinekødproduktionen steg i 1987 i alle EF-lande, og den samlede forøgelse blev på ca. 2,5 pct. Handelen med tredjelande blev nogenlunde uændret, og de gunstige forbrugerpriser førte til en stigning i den samlede efterspørgsel, der svarede til produktionsforøgelsen. Der er foreløbig ikke udsigt til nogen nedgang i 1988.

De foreløbige tal for EF's *fårekødsproduktion* i 1987 viser betydelige stigninger i Vesttyskland, England og Grækenland, men små ændringer i de øvrige lande. I 1988 forventes en yderligere stigning i produktion og forbrug på 2-3 pct.

Efter at *fjerkræproducenterne* i EF-landene fik indstillet sig på, at eksportmulighederne til tredielande var begrænsede, har der været en forholdsvis rolig udvikling i fjerkræproduktionen i EF. Foderomkostningerne er faldet betydeligt siden 1984, og dette er for en stor del afspejlet i produktprisen. Produktionen af fjerkrækød steg i 1986 i alle EF-lande bortset fra Grækenland og Spanien, og stigningen fortsatte i 1987, ikke mindst i England og Vesttyskland.

III. Den danske landbrugsproduktion

I de følgende afsnit behandles udviklingen inden for dansk landbrug, idet der som baggrund for en belysning af ændringerne i den økonomiske situation gives en oversigt over

den aktuelle udvikling i mængder og priser, såvel på produktions- som på indsatssiden.

Tallene i de anførte tabeller er, såfremt anden kilde ikke er angivet, baseret på oplysninger fra Danmarks Statistik. Indtil 1977 foretog Danmarks Statistik en ren landbrugstælling omfattende landbrugsbedrifter større end 0,5 ha. I 1977 indførtes en fælles landbrugs- og gartneritælling, der også omfatter gartneribedrifter og »jordløse bedrifter« under 0,5 ha, hvor produktionen skønnes at være af mindst samme omfang som produktionen fra 0,5 ha med byg. Ændringen medførte, at antallet af bedrifter forøgedes med ca. 1.300 »jordløse bedrifter« og ca. 4.500 gartnerivirksomheder. Samtidig forøgedes det dyrkede areal med 21.000 ha. Fra 1983 medtager landbrugs- og gartneritællingen kun bedrifter med mindst 5 ha dyrket areal samt bedrifter med mindre end 5 ha inkl. »jordløse bedrifter«, hvor produktionen skønnes at være af mindst samme omfang som produktionen fra 5 ha med byg. Ændringen betød en formindskelse i antallet af små bedrifter med 10.000 stk. og af det dyrkede areal med ca. 26.000 ha.

Udover de ovennævnte tællingsændringer er der sket en væsentlig ændring i gennemførelsen af landbrugs- og gartneritællingen. Fra og med 1983 gennemføres tællingen kun hvert andet år som en totaltælling. I de mellemtiliggende år foretages stikprøvetællinger omfattende ca. en fjerdedel af bedrifterne. Tællingen den 1. juni 1984 var den første stikprøvetælling, og 1986-tællingen var ligeså en stikprøve omfattende ca. en fjerdedel af bedrifterne. Den nævnte tællingsændring betyder en usikkerhed i resultaterne ved stikprøveopgørelsen, som må medtages i vurderingen af forskydningerne fra år til år.

a. Arealanvendelsen

Det samlede landbrugsareal er gået tilbage i 1987 i forhold til 1986 med 13.000 ha jvf. tabel 14. Tilbagegangen er lidt mindre end sidste år, uden dette dog ændrer ved tendensen i landbrugsarealets udvikling.

Den stærkt omtalte marginalisering af landbrugsarealer har næppe endnu fået nogen betydning for landbrugsarealets størrelse. En del vedvarende græsarealer, som

Tabel 14. Arealbenyttelsen

	1970	1980	Tusind ha		1987	1986/87
			1985	1986		
Hvede	115	139	339	353	400	+ 47
Rug	44	56	126	120	135	+ 15
Byg	1.352	1.577	1.094	1.078	957	- 121
Havre	184	40	36	21	23	- 4
Blandsæd	44	4	6	6		
Korn i alt	1.739	1.816	1.601	1.578	1.515	- 63
Kartofler	37	34	30	31	29	- 2
Foderroer	205	130	125	120	112	- 8
Fabriksroer	47	77	73	70	68	- 2
Rodfrugt i alt	289	241	228	221	209	- 12
Bælgsæd	23	5	127	145	207	+ 62
Markfrø	53	46	47	45	58	+ 13
Industrifrø	21	104	220	231	261	+ 30
Gartneriprodukter	14	25	31	31	26	- 5
Brak m.m.	2	2	3	3	4	+ 1
Græs og grøntfoder	800	666	577	565	526	- 39
Landbrugsareal i alt	2.941	2.905	2.834	2.819	2.806	- 13

blev anvendt til afgræsning af ungkvæg, kan dog på grund af tilbagegang i kvægbestanden allerede være gået ud af drift. Det drejer sig om kuperede arealer, som er vanskelige at dyrke samt om engarealer. Dette påvirker imidlertid ikke den statistiske opgørelse af landbrugsarealet.

Det samme vil være tilfældet, såfremt der indføres en ordning om braklægning af landbrugsjord. EF-kommissionen har netop foreslået et gennemsnitligt præmiebeløb på 3.500 kr. pr. ha om året for at tage jord ud af drift. Præmieordningen vil efter Kommissionens skøn bevirke, at knap en mio. ha landbrugsjord bliver taget ud af drift, heraf 50.000 ha dansk landbrugsjord.

Miljøministeriet har i 1987 udarbejdet en prognose over udviklingen i omfanget af landbrugsmæssig marginaljord frem til år 2010. Man antager, at de fremtidige marginaljorder først og fremmest findes blandt de grovsandede og finsandede jorde i Jylland.

Med udgangspunkt i en produktivitetshøjgang i planteavl på 1,5 pct. om året og et realprisfald for korn på 1,5–2,8 pct. om året viser prognosen et samlet landbrugsmæssigt marginaljordsareal i Jylland på 162.000 ha i år 2010, hvilket svarer til 8,2 pct. af det nuværende landbrugsareal. Af dette areal forventes dog kun halvdelen i de kommende år at gå ud af drift, idet det ikke er givet, at et areal straks tages ud af driften, selv om det kommer under den økonomiske dyrkningsgrænse.

Det samlede kornareal fortsætter tilbagegangen fra tidligere år. Tilbagegangen i 1987 var på 63.000 ha eller 4,0 pct. og er tre gange så stor som sidste års tilbagegang. Forskydningerne mellem de enkelte kornarter er betydeligt større end sidste år. Både hvedearealet og rugarealet er gået betydeligt frem i 1987, og modsat er bygarealet gået meget stærkt tilbage. Tilbagegangen i bygarealet har været på ikke mindre end 121.000 ha, og bygarealet er nu under 1 mio. ha mod 1,6 mio. ha i 1979. Vårbygarealet alene udgør i 1987 kun en tredjedel af det dyrkede areal mod over halvdelen i sidste halvdel af 1970'erne. Selvom byggen er gået stærkt tilbage, er det dog fortsat langt den betydeligste afgrøde i landbruget.

Vinterbygarealet, der toppede i 1984, udgjorde i 1987 kun 62.000 ha eller det samme areal som de to sidste år jf. tabel 15. Hverken i byg eller hvede har der været udvintring af betydning i 1986/87, og de udlagte arealer til høst 1987, jf. tabel 16, svarer derfor til de høstede arealer i 1987.

Den udvikling i vintersædsarealet, som har tegnet sig i de sidste tre år, synes at blive ændret kraftigt jf. de udlagte arealer med vintersæd i tabel 16. For alle vintersædsafgrøder er der stærk tilbagegang. Dette hænger imidlertid sammen med den vanskelige og langstrakte høst i 1987, som stærkt har hæmmet muligheden for såning af vintersæd.

Det samlede areal med rodfrugt og græs er i 1987 gået tilbage med ikke mindre end

Tabel 15. Udviklingen i kornarealets sammensætning

	1983	1984	Tusind ha 1985	1986	1987
Vinterhvede	232	323	329	343	390
Vårhvede	10	10	10	10	10
Rug	77	122	126	120	135
Vinterbyg	96	204	60	60	62
Vårbyg	1.251	976	1.034	1.018	895
Havre	29	34	36	21	23
Blandesæd m.v.	3		6	6	
Korn i alt	1.698	1.669	1.601	1.578	1.515

Tabel 16. Udlagte arealer med vintersæd (ha)

	Vinterhvede	Vinterrug	Vinterbyg	Vinterraps
Arealer til høst 1986	405.000	125.000	90.000	—
Arealer til høst 1987	400.000	135.000	60.000	35.000
Arealer til høst 1988	310.000	75.000	35.000	20.000

Tabel 17. Udviklingen i andre afgrøders sammensætning

		Tusind ha				
		1983	1984	1985	1986	1987
Markærter	}			123	135	202
Anden bælgssæd		22	57	4	10	5
Frø til udsæd		45	47	47	45	58
Vinterraps		17	23	34	16	37
Vårraps		146	168	183	210	215
Anden frø til industribrug		4	5	3	5	9
Andre afgrøder i alt		234	300	394	421	526

51.000 ha eller næsten 7 pct. Tilbagegangen omfatter en nedgang i rodfrugtarealet med 12.000 ha, hvilket er næsten det dobbelte af sidste års nedgang. Tilbagegangen i græs- og grøntfoderarealet på 39.000 ha i 1987 er næsten fire gange så stort som i 1986. Grovfoderarealet falder som følge af reduktionen i kvægbestanden. Nedgangen i grovfoderarealet i 1987 skal samtidig ses i lyset af den yderligere reduktion af mælkekvoteerne i foråret.

Arealet med andre afgrøder er igen i år gået frem og i betydeligt større omfang end sidste år jf. tabel 17. Fremgangen skyldes først og fremmest en kraftig vækst i arealet med markærter, som nu er oppe på over 200.000 ha. Vinterrapsarealet er igen oppe på niveauet fra 1985 efter et fald i 1986, hvorimod vårrapsarealet er steget mindre end tidligere år. Det samlede areal med andre afgrøder er nu over 1/2 mio. ha, og det må huskes, ved bedømmelse af høstudbyttets størrelse i det efterfølgende afsnit, at udbyttet af disse arealer ikke indgår heri.

b. Høstudbytte

Det samlede høstudbytte er for 1987 beregnet til 135 mio. a.e. mod 153 mio. a.e. i 1986, altså et betydeligt fald i det samlede høstudbytte på 11–12 pct. Høstudbyttet har ikke været så lavt i et enkelt år siden 1983, og niveauet svarer til det gennemsnitlige høstudbytte i sidste halvdel af 1970'erne.

Høstudbyttet faldt for alle afgrøder. Kornhøsten faldt med 0,7 mio. tons eller 8,5 pct. Gennemsnitsudbyttet pr. ha for alle kornarter under ét er faldet med 3 pct., medens det samlede kornareal er faldet med 4 pct. Høstudbyttet af foderroer er gået tilbage med 4 mio. a.e. i 1987, en tilbagegang på næsten 30 pct. Høstudbyttet i græsmarksafgrøder gik tilbage med godt 3 mio. a.e. i 1987. Samlet er der en tilbagegang for alle grovfoderafgrøder på 8 mio. a.e., hvilket i betydelig grad vil påvirke fodersituationen i 1987/88.

Opgørelsen af høstudbyttet omfatter ikke frø til udsæd, industrifrø og gartneriafgrøder. Rapshøsten er, efter den foreløbige opgørelse, faldet med ca. 4 pct. til 592.000 tons

Tabel 18. Landets samlede høstudbytte

	1970	1980	Millioner afgrødeenheder		1986	1987
			1984	1985		
Korn og bælgssæd	62,2	70,5	95,5	84,7	85,0	77,8
Kartofler	2,5	1,9	2,3	2,5	2,8	2,0
Fabriksroer	4,5	6,4	8,2	8,4	7,6	6,0
Foderroer	16,7	9,4	14,5	13,4	13,7	9,7
Roetop	4,8	4,4	3,7	3,4	3,4	2,5
Halm	8,7	7,5	9,0	8,0	8,6	7,9
Græsmarksafgrøder	35,5	36,9	37,7	34,2	31,6	29,3
I alt	134,7	137,0	170,9	154,6	152,7	135,2

i 1987 mod 618.000 tons i 1986. Nedgangen fremkommer som et resultat af faldende udbytte pr. ha og et stigende høstareal, der især er udtalt for vinterrapsens vedkommende. Høsten af markært er i 1987 opgjort til 561.000 tons mod 514.000 tons i 1986. Stigningen skyldes en stor arealforøgelse kombineret med et fald i udbyttet pr. ha på ca. 27 pct. På grund af de forholdsvis store arealer med ubjærgede markærter, på grund af vejret, er opgørelsen af høsten mere usikker end normalt.

Vækståret 1986/87 blev et af de dårligste og fugtigste siden anden verdenskrig. Til sammenligning kan kun anføres 1954 og

1983. Det begyndte med et vanskeligt forår. Vinteren trak ud, og forårsarbejdet blev meget forsinket. Klarest står dog den meget regnfulde sommer og høst, hvor høstbetingelserne var utroligt vanskelige. Høsten stod på marken til langt hen på året, og nogle afgrøder gik tabt, især markærter.

c. Foderforsyningen

Selvom arealerne med salgsafgrøder fortsat stiger, dækker landbrugets foderafgrøder dog 3/4 af foderforbruget i husdyrproduktionen. Det fremgår af tabel 19, at landbrugets foderforbrug i 1986/87 var på 13,9 mia. f.e., og heraf udgjorde det udenlandske foder 24

Tabel 19. Det samlede foderforbrug

	1970/71		1980/81		1984/85		1985/86		1986/87	
		Pct.		Pct.		Pct.		Pct.		Pct.
Kraftfoderforbrug i alt	7.205	52	9.277	62	8.683	59	8.814	62	8.739	63
Korn m.v.	5.797		6.001		5.838		5.690		5.376	
Oliekager	1.212		2.543		2.301		2.534		2.766	
Andre kraftfodermidler	196		733		544		590		597	
Grovfoderforbrug i alt	6.363	45	5.458	36	5.539	39	5.221	36	4.993	36
Rodfrugt og top	2.084		1.401		1.880		1.725		1.744	
Græs og grøntfoder	3.630		3.557		3.339		3.216		2.967	
Halm	649		500		320		280		282	
Mælk og valle	463	3	305	2	253	2	229	2	201	1
Foderforbrug i alt	14.031	100	15.040	100	14.475	100	14.264	100	13.933	100
Udenlandsk foder	2.058	15	3.465	23	2.821	19	3.105	22	3.303	24

Tabel 20. Anvendelse af samlet kornmængde til rådighed (1.000 tons)

	Eksport	Udsæd	Industri m.v.	Foder	I alt	Heraf import	I pct.	Selvfor- syningsgr.
1960/61-64/65	217	284	560	4809	5870	840	14	89
1970/71-74/75	459	315	560	5702	7036	469	7	100
1975/76-79/80	953	328	629	5262	7172	440	6	108
1980/81-84/85	1010	307	678	5648	7642	394	5	108
1984/85	1930	288	701	5716	8635	281	3	125
1985/86	1552	284	724	5470	8030	389	5	118
1986/87	1896	273	675	5053	7897	323	4	126

pct. Det samlede foderforbrug er lidt mindre end sidste år, hvilket skyldes nedgangen i husdyrbestanden.

Høsten i 1986, der påvirkede forsynings-situationen i 1986/87, var lidt mindre end i 1985. Foderforbrugets sammensætning på kraftfoder og grovfoder har ikke ændret sig væsentligt, men der sker fortsat forskydninger indenfor disse hovedgrupper. Kornets andel af kraftfoderforbruget går tilbage, medens olikekagernes andel går frem. Den omtalte stigning i anvendelse af billige kornsubstitutter ser endnu ikke ud til at have vist sig i tallene. Inden for grovfoderet går især græs og grøntfoderets andel tilbage. Udviklingen i foderforbrugets sammensætning afviger således ikke fra hovedtendensen over de sidste 10-15 år.

Det fremgår af tabel 20, at landbruget, fra næsten balance mellem eksport og import af korn i begyndelsen af 1970'erne, havde et overskud til eksport i anden halvdel af

1970'erne og første halvdel af 1980'erne på 0,5-0,6 mio. tons om året. Rekordhøsten i 1984 førte til den største nettokorneksport i nyere tid på godt 1,6 mio. tons. På grund af et betydeligt mindre forbrug til foder nåede nettokorneksporten i 1986/87 op på knap 1,6 mio. tons. Samtidig steg selvforsyningsgraden til 126.

d. Husdyrholdet

Udviklingen i husdyrbestanden ved de årlige sommertællinger, fremgår af oversigten i tabel 21.

Fra 1986 til 1987 er kvægbestanden formindsket med ikke mindre end 148.000 stk., og bestanden af malkekøer er faldet med 60.000 stk. eller knap 7 pct. Dette skyldes ikke mindst den kraftige reduktion af mælkekervoten i foråret. Bestanden af ammekøer er steget med 2.000 stk., men ellers er der tilbagegang indenfor alle grupper.

Svinebestanden er ligesom kvægbestan-

Tabel 21. Husdyrbestanden

	1970	1980	Tusind stk.		1987	1986/87
			1985	1986		
Heste	45	50	32	30	29	- 1
Malkekøer	1153	1104	951	920	860	- 60
heraf ammekøer		65	54	56	58	+ 2
Kvæg i alt	2842	2961	2618	2495	2347	- 148
Søer og orner	1031	1132	979	1000	965	- 35
Svin i alt	8361	9957	9089	9321	9271	- 50
Høns	17848	14243	14067	14008	14604	+ 596
Får	70	56	70	89	107	+ 18

Tabel 22. Antal besætninger

	1970	Tusind stk.		1985	1986
		1980	1984		
Hornkvægbesætninger	103	61	49	46	44
Kobesætninger	97	51	41	39	37
Svinebesætninger	120	68	46	44	42
Hønsesbesætninger	69	28	20	18	17
Antal bedrifter i alt	140	114	92	89	87

den gået tilbage, men kun i begrænset omfang. I 1987 var den samlede svinebestand på knap 9,3 mio. stk., svarende til et fald på 50.000 stk. eller 0,5 pct. i forhold til 1986. Der er et fald af varierende størrelse for samtlige grupper af svin, undtagen slagtesvin over 50 kg. Den samlede sobestand er reduceret med 34.000 stk. eller 3,5 pct. i forhold til 1986.

I begyndelsen af 1987 viste Danmarks Statistiks udsnitstællinger af svinebestanden endnu fremgang, men denne udvikling er i sidste halvdel af 1987 vendt til en tilbagegang. Både i oktober og november viste svinebestanden en tilbagegang i forhold til sidste år på 3-4 pct. Udviklingen viser således en klar tendens til, at svineproduktionen vender.

Den samlede hønsesbestand er i 1987 steget med 0,6 mio. stk. i forhold til året før. Antallet af slagtekyllinger er steget med 1,2 mio. stk. til 9,6 mio. stk., medens der er tilbagegang for æglæggende høner med knap 0,5 mio. til 3,8 mio. stk.

Den samlede fårebestand lå frem til begyndelsen af 1980'erne på mellem 50.000 og 60.000 stk. Med de seneste års stigning er bestanden kommet op på over 100.000 får. Fra 1986 til 1987 er stigningen på 20 pct.

Udviklingen i husdyrholdet viser således en klar tilbagegang for de store og vigtigste husdyr, medens de små og mindre betydningsfulde husdyr går frem.

e. Besætningsstørrelser

Samtidig med forskydningerne i den samlede bestand er der sket ændringer i husdyrholdets struktur.

Der har været fortsat tilbagegang i antallet af besætninger indenfor de traditionelle husdyrgrene. Dette vil nødvendigvis være tilfældet, når antallet af bedrifter går tilbage. Ingen af de anførte husdyrbesætninger i tabel 22 er dog de sidste to år faldet stærkere end antallet af bedrifter, hvilket betyder, at udviklingen henimod en større specialisering i landbruget ikke er så stærk mere.

Tabel 23. Kobesætningernes størrelse

	Pct. af besætninger				Pct. af svin			
	1980	1984	1985	1986	1980	1984	1985	1986
1-14 køer	45,7	40,9	40,8	41,0	13,8	10,9	10,8	10,5
15-29 køer	27,5	26,7	26,4	25,2	26,6	23,6	23,2	21,8
30-49 køer	18,0	20,9	21,1	21,4	31,3	32,4	32,8	32,8
50 køer og derover	8,8	11,5	11,7	12,4	28,3	33,1	33,2	34,9
	100	100	100	100	100	100	100	100

Tabel 24 Svinebesætningernes størrelse

	Pct. af besætninger				Pct. af køer			
	1980	1984	1985	1986	1980	1984	1985	1986
1-49 svin	42,9	42,2	38,7	36,1	6,2	4,4	4,0	3,4
50-199 svin	35,7	31,0	32,3	32,8	24,9	17,1	16,5	15,4
200-499 svin	14,7	16,1	17,4	18,1	31,5	27,1	27,0	26,0
500 svin og derover	6,7	10,7	11,6	13,0	37,4	51,4	52,5	55,2
	100	100	100	100	100	100	100	100

Strukturændringerne i koholdet er vist i tabel 23. Det store spørgsmål er, om tallene afspejler en strukturbevarende virkning af mælkekvoteringen, som indførtes i 1984. Nedgangen i antallet af de helt små kobesætninger er ophørt. Fra 1984 til 1985 ser det ud til, at væksten for de øvrige besætningsstørrelser har været mere begrænset end tidligere. Fra 1985 til 1986 viser tallene den samme udvikling som før mælkekvotens indførelse. Dette betyder, at mælkekvoten kun har haft en midlertidigt begrænsende indvirkning på strukturudviklingen i mælkekvægholdet.

Strukturændringerne i svineholdet er vist i tabel 24. For svinebesætningerne ses en klar udvikling mod større besætninger. Besæt-

ninger med 50-199 svin synes dog at stabilisere sig i de senere år. I 1986 havde 13 pct. af besætningerne mere end 500 svin, og i disse besætninger fandtes 55 pct. af svinebestanden.

Samtidig med koncentrationen af produktionen i de store besætninger sker der en specialisering eller forenkling i den animalske produktion. Tabel 25 viser, at den alsidige driftsform nu findes på under en fjerdedel af antallet af bedrifter, og de specialiserede driftsformer benyttes på over tre fjerdedele af antallet af bedrifter. Den dag, hvor den specialiserede drift for alle driftsformer er den typiske landbrugsbedrift, er ikke langt væk. Tabel 25 viser desuden, at specialiseringsgraden nu er så langt frem-

Tabel 25. Driftsformer og besætningsstruktur

			Med kvæg, med svin	Med kvæg, uden svin	Uden kvæg, med svin	Uden kvæg, uden svin
Pct. af bedrifter	1967		78,1	4,2	9,6	8,1
	1973		56,3	9,0	19,6	15,1
	1986		24,5	24,5	21,9	29,1
	1985		54	49	53	54
Gns. bruger alder, år	1967 ¹		95,3	4,7	—	—
Pct. af kvægbestand	1973		84,1	15,9	—	—
	1986		39,7	60,3	—	—
Gns. besætn.størrelse						
Kvæg	1986		45,1	68,5	—	—
Pct. af svinebestand	1967		81,2	—	18,8	—
	1973		65,1	—	34,9	—
	1986		27,8	—	72,2	—
Gns. besætn.størrelse						
Svin	1986		118,0	—	342,7	—

¹Pct. af kobestand.

skredet, at 60 pct. af kvægbestanden og 72 pct. af svinebestanden findes på de forenk-
lede driftsformer.

f. Husdyrproduktionen

En stor del af planteproduktionen anvendes som foder i husdyrholdet og er dermed grundlaget for produktionen af husdyrprodukter. Samtidig vil de bevægelser, som har fundet sted i husdyrholdets størrelse og sammensætning, genspejles i produktionstillene for de vigtigste husdyrprodukter. Disse ændringer er i betydelig grad påvirket af de økonomiske betingelser for produktionen, herunder især udviklingen i den fælles landbrugspolitik.

Udviklingen i den danske mælkeproduktion følger nøje mælkekvoteringen i EF. I det første kvoteår (aprilåret 1984/85) faldt den danske mælkeproduktion så stærkt, at vi kom under den tildelte garantimængde (4.932 mio. kg mælk).

I det andet kvoteår (aprilåret 1985/86) nedsattes den danske kvote med 1 pct. til 4.882 mio. kg mælk. Samtidig steg mælkeproduktionen i driftsåret 1985/86 med 0, 5 pct., hvilket medførte en beskedent overskridelse af kvoten med 300.000 kg.

I det tredje kvoteår (aprilåret 1986/87) var mælkekvoten uændret på 4.882 mio. kg mælk. Allerede i februar måned 1987 tegnede det til en kraftig overskridelse af den

tilladte mælkeproduktion. Resultatet blev imidlertid, at man ved kvoteårets slutning lige akkurat havde udnyttet mælkekvoten. De danske mælkeproducenter undgik således betaling af superafgift i kvoteåret 1986/87. Faldet i mælkeproduktionen i driftsåret 1986/87 blev på 1,6 pct.

I det fjerde kvoteår (aprilåret 1987/88) skal mælkekvoten nedsættes med 6 pct. til 4.589 mio. kg mælk. I de første to kvartaler af kvoteåret er mælkeproduktionen faldet med omkring 5 pct. i forhold til 1986-niveauet. Ved årsskiftet ligger mælkeproduktionen ca. 2 pct. over den tildelte kvote. Med baggrund i de hidtidige erfaringer forventes den danske kvote også overholdt denne gang. I det femte kvoteår (aprilåret 1988/89) skal mælkekvoten nedsættes med 2½ pct. til 4.474 mio. kg mælk.

Mælkens anvendelse til produktion af mejeriprodukter er især efter kvoteringens indførelse og begrænsning af mælkeproduktionen blevet mere markedsorienteret. Osteproduktionen steg således med godt 1½ pct. til 259 mio. kg. Stigningen skyldtes hovedsagelig fremgang i produktionen af fetaost, der eksporteres til Mellemøsten. Smørproduktionen faldt med godt 7 pct. til 104 mio. kg, hvilket har ført til en reduktion af interventionslagrene for smør.

Produktionen af okse- og kalvekød faldt i 1986/87 med 1, 5 pct. til 259 mio. kg, hvilket

Tabel 26. Husdyrproduktionens størrelse

	1970/71	1975/76	Tusind tons		1985/86	1986/87
			1980/81	1984/85		
Sødmælk	4396	5080	5031	5069	5094	5014
Smør	125	147	108	105	112	104
Ost	115	150	235	274	255	259
Okse- og kalvekød	234	258	257	254	263	259
Svinekød og flæsk	797	766	1051	1107	1158	1207
Fjerkrækød	80	91	99	114	115	114
Æg	79	73	77	80	81	79
Mængdeindeks for animalsk salgsproduktion (1970 = 100)	100	102	121	125	129	130

skyldes reduktionen i kvægbestanden i forbindelse med mælkekvoteringen. Produktionen af svinekød steg med godt 4 pct. i 1986/87. Selvom prisforholdet mellem svinekød og foderbyg blev forringet i 1986/87, fortsatte produktionen med at stige næsten i samme omfang som i 1985/86. Med tendens til nedgang i svinebestanden skønnes produktionen at stagnere i 1987/88.

Både produktionen af æg og fjerkrækød er gået lidt tilbage i 1986/87.

Som det fremgår af det anførte mængdeindeks nederst i tabel 26 steg den animalske produktion kun med knap 1 pct. Årsagen hertil er, at svineproduktionen har været alene om at bidrage til fremgangen i husdyrproduktionen.

g. Salgsafgrøder

Som tidligere nævnt anvendes hovedparten af planteproduktionen som foder i husdyrproduktionen. Salgsafgrøder har dog fået en større betydning end tidligere.

Den samlede vegetabiliske salgsproduktion steg med 1–2 pct. i 1986/87. Selvom kornhøsten i 1986 var af samme størrelse som 1985, er nettokorneksporten 400.000 tons større på grund af et mindre foderforbrug. Både rapsproduktionen og markfrøproduktionen var større i 1986 end 1985, hvorimod produktionen af markærter faldt til trods for et betydeligt større areal. Efter et fald i høstudbyttet for de fleste vegetabiliske salgsprodukter i 1987 forventes en nedgang i salgsproduktionen i 1987/88.

IV. Udviklingen på indsatssiden

Inden vi kommer til udviklingen i landbrugsøkonomiske forhold, skal oversigten over udviklingen i produktionen suppleres med en belysning af ændringerne på indsatssiden.

a. Antal landbrugsbedrifter

Antallet af landbrugsbedrifter er fra 1970 til 1982 gået tilbage med 27.800 bedrifter eller 2.300 pr. år. Fra 1983 blev opgørelsesmetoden ændret, og der medtages nu kun bedrifter med mindst 5 ha. Efter denne metode var der 102.000 bedrifter i 1982 og 86.800 bedrifter i 1987, hvilket betyder en tilbagegang på 3.000 bedrifter pr. år. Fra 1986 til 1987 har tilbagegangen været på 2.800 bedrifter.

Faldet i antallet af bedrifter siden 1982 har været på omkring 3 pct. pr. år. Fortsætter denne udvikling frem til år 2000 vil antallet af landbrug falde til omkring 55.000 bedrifter.

At bedrifterne var ca. 40.000 eller knap halvdelen heltidsbedrifter. Heltidsbrug defineres som bedrifter med en arbejdsindsats på mindst 1.800 timer pr. år, svarende til en årsarbejder eller derover. Heltidsbruget producerer omkring 85 pct. af den samlede landbrugsproduktion og beslaglægger omkring 75 pct. af arbejds- og kapitalindsatsen. Udviklingen i heltidsbrugets forhold er derfor afgørende for landbrugets fremtid.

Deltidsbedrifterne omfatter den anden halvdel af bedrifterne. Antallet i indeværende årti har ligget nogenlunde konstant på ca. 46.000, medens antallet af heltidslandbrug stadig aftager. Deltidsbruget er først og fremmest karakteriseret ved, at en betydelig del af ejerne har arbejde uden for bedriften.

Tallene i tabel 27 refererer til antallet af driftsmæssige enheder uden hensyn til ejerforhold og matrikulær registrering. Det fremgår af tabellen, at de små bedrifter har været i tilbagegang længe, og antallet af bedrifter i gruppen 30–50 ha nu også er i tilbagegang. Prognoser over udviklingen i antallet af bedrifter viser, at det samme vil være tilfældet med antallet af bedrifter i gruppen 50–100 ha inden år 2000.

Bedrifterne over 50 ha udgjorde i 1987 17,2 pct. af landbrugsbedrifterne mod 6,1 pct. i 1970, og disse bedrifter omfattede 46 pct. af landbrugsarealet mod 25 pct. i 1970.

Tabel 27. Antal landbrugsbedrifter og -areal fordelt efter bedriftsstørrelse i ha

	Antal bedrifter						Ialt
	Under 10 ha	10-20	20-30	30-50	50-100	Over 100	
1970	44,0	43,6	25,0	18,9	7,1	1,6	140,2
1982	22,4	28,1	19,5	19,4	10,3	2,3	102,0
1985	18,3	24,1	17,3	18,6	11,3	2,8	92,4
1986	17,4	22,7	16,7	18,3	11,6	2,9	89,6
1987	16,3	21,4	15,9	18,3	11,8	3,1	86,8
Pct. af bedrifter							
1970	31,4	31,1	17,9	13,5	5,0	1,1	100
1982	22,0	27,5	19,1	19,0	10,1	2,3	100
1985	19,8	26,1	18,7	20,1	12,2	3,0	100
1986	19,4	25,3	18,6	20,4	13,0	3,2	100
1987	18,8	24,6	18,3	21,1	13,6	3,6	100
Pct. af areal							
1970	8,8	21,2	20,5	23,8	15,5	10,2	100
1982	6,1	15,4	17,6	25,6	21,9	13,4	100
1985	4,1	12,4	15,0	25,0	26,4	17,1	100
1986	4,0	11,7	14,6	24,9	27,4	17,5	100
1987	3,8	11,1	13,9	25,0	27,9	18,3	100

Siden 1970 er den gennemsnitlige arealstørrelse øget med godt 11 ha og udgjorde i 1987 32,3 ha.

Regeringen nedsatte i efteråret 1987 et 14-mands udvalg, som skal finde ud af dansk landbrugs fremtid. Udvalget skal i løbet af foråret 1988 overveje og stille forslag til nedbringelse af landbrugets gælds- og rentebyrde, til en smidiggørelse af jordlovgivningen og vurdere behovet for nye ejerformer, så der på længere sigt kan skabes grundlag for et selv bærende erhverv. Udvalgsarbejdet skal være afsluttet inden juli 1988.

En ajourføring eller ændring er det, landbrugsministeren lægger op til på landbrugslovens område. Det ser ud til, at det efter vedtagelsen af landbrugsloven i 1986 ikke har været muligt at tilgodese hensynet til de effektive produktionsenheder samtidig med, at der skabes mulighed for at bevare mindre landbrugsejendomme. Det er især det første, loven ikke har tilgodeset.

Selvom der efterhånden er enighed om, at tiden er løbet fra den halvandet år gamle landbrugslov, er der langt fra enighed om, hvad der skal ændres. Det må dog snart

Tabel 28. Ejerformer i landbruget

	1970	1985
Enkeltmandsvirksomhed	141.980	103.295
Interessentskab og kommanditselskab	2.113	5.260
Aktieselskab	71	66
Anpartsselskab	—	130
Andelsforening	32	15
Stat og kommune, selvejende institution og forening m.v. samt uoplyste	333	806
I alt registreringsenheder	144.529	109.572

være klart, at det er det erhvervsmæssige landbrugs muligheder, der skal forbedres, såfremt dansk landbrug skal have en fremtid.

I tabel 28 er anført de forskellige ejerformer i landbruget på grundlag af momsstatistikken. Hovedparten af landbrugsbedrifterne drives som personlige virksomheder, og kun få drives i selskabsform. Dette kan skyldes landbrugslovens forbud mod selskabers eje og drift af landbrugsejendomme. Den væsentligste ændring i ejerformen er væksten i andelen af interessentskaber i landbruget.

Ejerformen i landbruget er et af de områder, som skal behandles i det tidligere omtalte 14-mands udvalg. Det er ikke første gang nye ejerformer, og her tænkes specielt på aktieselskaber i landbruget, behandles. Spørgsmålet er behandlet af Landbokommissionen af 1960 i 1970, Udvalget for den fremtidige landbrugspolitik i 1977, Udvalget om alternative besiddelsesformer i jordbruget fra 1979 og Landbokommissionen af 1984 i 1985, men ingen af disse er kommet med forslag til nye ejerformer. Selvom det for store dele af landbruget ikke er aktuelt med en overgang til selskabseje, er det dog et spørgsmål, om denne massive modstand mod nye ejerformer i landbruget kan holde ret meget længere. Der vil i det nye udvalg sikkert blive gjort meget for at finde en selskabsmodel, som passer til landbruget, hvilket vil sige, fjerner frygten for de negative

konsekvenser for prisdannelsen på landbrug og for kapitalkoncentrationen i samfundet og tilgodeser behovet for en ny form for kapitalanskaffelse og udnyttelse af skatte-regler samt letter generationsskiftet i fremtidens større landbrug.

Omfanget af forpagtning har været voksende i landbruget. Antallet af gårdforpagtninger omfatter kun 2.100 bedrifter, hvorimod omfanget af delforpagtning er øget væsentligt i de senere år. Antallet af bedrifter med delforpagtning udgjorde 27.600 stk. i 1986, og det delforpagtede areal udgjorde godt 15 pct. af det samlede landbrugsareal. Selvom antallet af bedrifter med delforpagtning, ligesom det delforpagtede areal ikke er steget i 1986, betyder det næppe et vendepunkt på dette område.

I tabel 29 er omfanget af forpagtning på de forskellige bedriftsstørrelser vist. Forpagtning er mest udbredt på de større bedrifter. I gennemsnit for 1986 havde 1/3 af alle bedrifter jord i forpagtning, men for bedrifter over 30 ha var tallet over 1/2 af bedrifterne. Samtidig er 84 pct. af det samlede, forpagtede areal forpagtet af bedrifter over 30 ha.

b. Landbrugets arbejdskraft

I 1970 udgjorde antallet af faste medhjælpere i landbruget ca. 30.000 personer, hvoraf ca. 20.000 personer var fast, fremmed medhjælp. Siden 1970 er antallet af børn og slægtninge faldet med 2/3, medens

Tabel 29. Delforpagtning i landbruget

	1970	1980	Pct. af bedrifter			
			1983	1984	1985	1986 ²
Under 10 ha	5,0	5,3	8,7 ¹	7,9 ¹	6,4 ¹	7,9 ¹
10-30 ha	16,5	23,2	24,7	25,7	23,8	27,6
Over 30 ha	27,3	46,9	48,8	51,1	53,0	56,1
I alt	15,0	23,9	28,7	30,3	31,0	33,1
Delforpagtet areal, 1000 ha	190	371	408	434	433	430

¹5-10 ha. ²inkl. gårdforpagtning.

den faste, fremmede medhjælp stadig er på omkring 20.000 personer. I forhold til 1985 er der tale om en nedgang i antallet af faste, fremmede medhjælpere på knap 900 eller 4 pct. De to stikprøvetællinger i 1984 og 1986 viste begge et markant lavere antal af medhjælpere, hvilket formentlig er et udslag af de vekslende tællingsmetoder, og tallene er ikke medtaget i tabel 30.

På de 85 pct. af bedrifterne, som ingen medhjælp har, er den arbejdsmæssige bundethed ved pasningen af dyrene et voksende problem. Især i forbindelse med sygdom er der et nødvendigt behov for vikarer. I 1986 har 14.000 landmænd benyttet vikarafløsning i et omfang af 2-3 uger om året pr. bruger. Det er en aktivitetsfremgang i forhold til 1985 på 20 pct. Vikarhjælpen ved landmænds sygdom er fortsat den dominerende afløsningsform med en andel på over 2/3 af den samlede aktivitet. Halvdelen af udgifterne til landbrugsvikarer finansieres via vikartilskudsloven og resten gennem landmændenes direkte betaling for afløsningen.

Aldersfordelingen af selvstændige landbrugere i tabel 31 viser, at der siden 1982 årligt har været en stigning i andelen af landbrugsbedrifter, hvor indehaveren er under 35 år. I den anden ende af skalaen, hvor indehaveren er over 54 år, er der ikke mere tale om en klar stigning i andelen af bedrifter. Tallene giver således udtryk for, at vi er ved at nå en overgrænse for de selvstændige landmænds gennemsnitsalder, der dog fortsat er på 52 år i 1986.

c. Maskinbestanden

I tabel 32 er vist udviklingen i antallet af maskiner og anlæg i landbruget i de sidste 10 år. Den sidste større tælling af maskiner og anlæg daterer sig tilbage til 1982. For årene derefter gælder, at der kun er foretaget tællinger på udvalgte områder.

For langt de fleste maskiner gælder, at der over de sidste 10 år har været et fald i antallet, men kapaciteten er næppe faldet. Der

sker en fortsat forskydning henimod større og kraftigere maskiner i overensstemmelse med den voksende bedriftsstørrelse. For gyllevogne har der dog været tale om mere end en fordobling af antallet.

Siden begyndelsen af 1970'erne er der sket en betydelig fremgang i mekaniseringen af staldarbejdet. Dette skyldes primært de bedre priser på husdyrprodukter, i forbindelse med tilslutningen til EF og de efterfølgende investeringer i nye produktionsbygninger i landbruget. Og det er netop i forbindelse med nye produktionsbygninger, at mekaniseringsgraden forøges, da det er vanskeligt at gennemføre tilfredsstillende forbedringer af teknikken i gamle stalde. Udover nye produktionsbygninger har mekaniseringen været koncentreret om en yderligere rationalisering i opbevaring og håndtering af foder og gødning.

Danmarks Statistik har i 1986 indsamlet oplysninger om udmugningsanlæg i stalde. I forhold til 1980-tallene er der klart tale om en tilbagegang i antal anlæg. Dette betyder næppe, at mekaniseringsgraden formindskes, idet antallet af besætninger også er faldende.

d. Kunstgødningsforbruget

Til belysning af udvikling og forbrugsændringer i de senere år, er der i tabel 33 anført tal over gødningsforbruget tilbage til 1979/80.

Udviklingen viser en stigning i forbruget frem til 1983/84, hvorefter der har været en faldende tendens. Stigningen hang i høj grad sammen med den kraftige udvidelse af vintersædsarealet, som i 1984 dækkede næsten 40 pct. af kornarealet.

I de sidste to år er kunstgødningsanvendelsen faldet for alle hovednæringsstoffer. Tallene for 1986/87 foreligger ikke endnu.

Folketinget vedtog i 1987 en række bestemmelser, som får vidtrækkende betydning for landbrugets opbevaring og anvendelse af husdyrgødning og handelsgødning. Disse bestemmelser findes i den såkaldte

Tabel 30. Antal medhjælpere i landbruget

	1970	1980	1983	1985	1987
Børn og slægtninge	10.564	6.376	5.415	4.369	3.800
Fast, fremmed medhjælp	19.797	19.716	21.894	21.374	20.500
Antal faste medhjælpere	30.361	26.092	27.309	25.743	24.300
Løs medhjælp	3.765	5.398	5.275	4.921	
I alt medhjælp	34.126	31.490	32.584	30.664	

Tabel 31. De selvstændige landbrugeres aldersfordeling (pct.)

	Under 35 år	35-44 år	45-54 år	Over 54 år	Gns. alder
1970	10,6	20,7	26,9	41,9	51
1980	10,7	19,3	25,4	44,6	52
1982	9,5	19,1	25,5	45,9	52
1983	9,7	18,9	25,0	46,4	52
1984	10,2	18,9	25,1	45,8	52
1985	10,6	18,7	24,4	46,3	52
1986	11,1	18,5	24,5	45,9	52

Tabel 32. Maskiner i landbruget

	1976	1980	1982	1984	1986
Traktorer	182.600	189.400	183.100	169.700	168.600
Mejetærskere	42.300	38.800	39.600	35.400	34.100
Samlepressere	26.300 ¹	27.400	26.800	26.300	26.000
Grønthøstere	54.000	49.800	47.400	45.000	—
Kunstgødningsspredere	66.600	61.600	60.800	60.800	56.100
Gyllevogne	6.100	10.000	11.100	12.600	13.600
Staldgødningsspredere	34.700	—	27.800	27.800	24.300
Udmugningsanlæg					
køstalde	24.300	25.100	20.800	—	22.200
svinestalde	14.600	18.200	17.400	—	17.000

¹1977.

Tabel 33. Forbruget af kunstgødning og naturgødning (1.000 tons)

	Kunstgødning			Naturgødning		
	N	P	K	N	P	K
1979/80	393,9	58,1	141,7	172,9	72,3	201,0
1983/84	411,5	51,8	130,0	171,3	69,9	194,2
1984/85	398,1	48,6	124,4	167,6	68,3	191,7
1985/86	382,1	46,1	121,1	171,8	69,8	189,3

vandmiljø-handlingsplan fra april 1987, og er i efteråret 1987 udmøntet i to bekendtgørelser på landbrugets område: Landbrugsministeriets bekendtgørelse nr. 855 af 9. oktober 1987 om sædskifte- og gødningsplaner samt grønne marker i jordbruget og Miljøministeriets bekendtgørelse nr. 668 af 14. oktober 1987 om husdyrgødning og ensilage m.v.

Det er ikke muligt at anføre alle detaljer, men i hovedtræk er vandmiljøplanens foranstaltninger følgende:

1. Vedrørende vandmiljøplanen vedtog folketetinget, at forbruget af handelsgødning i 1989 og 1990 skulle nedsættes til henholdsvis 300.000 tons og 250.000 tons kvælstof. For at opfylde disse reduktionsmål, skal der ske investeringer i opbevaringskapacitet for husdyrgødning samt iværksættes en række yderligere foranstaltninger, der har til formål at reducere kvælstofudledningen jf. punkt 2 og 3.
2. Udvidelse af lagerkapaciteten for husdyrgødning (mindst 9 mdr. senest i 1993), hurtig nedbringning af gylle (inden 12 timer), samt forbedret spredning af husdyrgødning (maks. staldgødningsmængde pr. ha).
3. Gennemførelse af en systematisk gødningsplanlægning (sædskifte- og gødningsplaner) fra 1. januar 1988 samt etablering af efterafgrøder (grønne marker) fra 1988 med 45 pct. og stigende til 55 pct. i 1989 og 65 pct. i 1990.

V. Udvikling i priser og afsætning

a. Prisudviklingen

Inflationstakten har holdt sig under 4 pct. ligesom sidste år. Udtrykt ved forbrugerprisindekset har der været en stigning i 1987 på 3,9 pct. mod 3,6 pct. i 1986.

For fødevarer var prisstigningen ca. 2 pct. i 1987 eller det samme som 1986. Højeste stigningstakt var for medicin, lægeudgifter m.v. 8 pct. og bolig 6 pct.

b. EF-priser

Det seneste prisforlig i EF samt forliget om mælk og oksekød i december 1986 er udtryk for en væsentlig ændring af den hidtil førte landbrugspolitik. Det må således forventes, at interventionsordningerne, som i en række år har haft karakter af generelle opkøbsordninger, i noget større udstrækning vil få karakter af et sikkerhedsnet under priserne.

I 1986/87 steg de danske EF-priser i gennemsnit med godt 1 pct., idet en nedsættelse af de fælles priser mere end opvejedes af en devaluering af den grønne krone. For 1987/88 blev forhandlingerne om landbrugspriserne først afsluttet omkring 1. juli 1987. Interventionspriserne er fortsat næsten uændrede, men på grund af svækkelsen af interventionssystemet er de reelle opkøbspriser sænket betydeligt. Faldet modvirkes dog af en devaluering af den grønne krone.

c. Landbrugets prisforhold

Ifølge Statens Jordbrugsøkonomiske Institut faldt landbrugets produktpriser i driftsåret 1986/87 med 5 pct. i forhold til 1985/86. Fak-

Tabel 34. Indeks for forbrugerpriser

	Januar	April	Juli	Oktober	Hele året (pct.)
1983	129	130	131	134	6,9
1984	136	138	140	142	6,3
1985	144	146	146	147	4,7
1986	148	152	152	154	3,6
1987	155	157	158	160	3,9

torpriserne ekskl. aflønning af familiens arbejdsindsats i egen bedrift og renter faldt med 3 pct.

Denne prisudvikling skal, som i det foregående år, bl.a. vurderes på baggrund af overskudssituationen, en fortsat lav inflation og den faldende dollarkurs.

Den faldende trend i produktpriserne fra 1985/86 fortsatte gennem det meste af 1986/87. Lavere interventionspriser og medansvarsafgift for korn var således medvirkende til et gennemsnitligt prisfald for planteprodukter på 1 pct. Samtidig steg dog prisen på kartofler med 60 pct. Priserne på husdyrprodukter faldt med 6 pct., hvilket må tilskrives en nedgang i prisen for svine-

kød på 11 pct., og for oksekød på 4 pct. Ægprisen er dog steget med 5 pct.

For kalenderåret 1987 faldt landbrugets produktpriser med 4 pct. Priserne for planteprodukter faldt med 3 pct. og husdyrproduktpriserne med 4 pct.

For visse produktionsfaktorer har der i 1986/87 været væsentlige prisfald. Prisen på kraftfoder faldt med 7 pct. og kunstgødning med 12 pct. Energipriserne faldt med ikke mindre end 27 pct., hvilket hovedsagelig skyldes olieprisfaldet. Også plantebeskyttelsesmidler var billigere, hvorimod vedligeholdelse af produktionsapparatet og tjenesteydelser steg moderat. Sammenlagt faldt prisen på råvarer og hjælpestoffer med 7

Tabel 35. Priser på landbrugsprodukter

	1985/86	1986	1986/87	1987	Forholdstal for:	
					1986/87, når 1985/86 = 100	1987, når 1986 = 100
Husdyrprodukter:						
Smør	2.535	2.498	2.475	2.529	98	101
Ost, 45 pct.	2.275	2.275	2.275	2.294	100	101
Slagtekøer:						
ældre, lev. vægt	1.119	1.086	1.050	1.036	94	95
Kvier:						
prima lev. vægt	1.240	1.225	1.195	1.171	96	94
Svinekød	1.302	1.216	1.154	1.126	89	93
Kyllinger, ekstra kl.,						
levende vægt	590	570	554	521	94	91
Æg	734	714	766	798	105	112
Indeks for husdyrprodukter					94	96
Planteprodukter:						
Hvede, 126 pd. holl. ¹	156,86	155,88	149,34	147,26	95	96
Rug, 118 pd. holl. ¹	144,13	142,33	136,52	129,32	95	92
Byg, 111 pd. holl. ¹	149,16	150,27	145,83	142,06	98	96
Korn i alt					97	
Spisekartofler, ab lager ²	68,40	89,46	109,85	106,56	160	119
Sukkerroer	33,72		33,72		100	
Raps ³	375,00	373,30	375,00	358,40	100	96
Markfrø					103	
Indeks for planteprodukter					99	97
Samlet indeks for landbrugsprodukter					95	96

¹Københavns kornbørs, købernotering. ²Jylland. ³Interventionspris.

pct., medens tjenesteydelser steg med 4 pct.

Priserne på investeringsgoder blev i gennemsnit 3 pct. dyrere end i 1985/86. Arbejds lønnen steg med 4 pct., og ejendomsskatterne steg med ikke mindre end 16 pct. Den effektive rente på obligationer steg fra 10,20 pct. i 1985/86 til 10,60 pct. i 1986/87.

d. Udvikling i ejendomspriser

Danmarks Statistik har offentliggjort prisudviklingen for landbrugsejendomme frem til og med 3. kvartal 1987. I tabel 36 er købesummen sat i forhold til ejendomsvurderingerne i 1985 og i 1986.

I forhold til efteråret 1982, hvor prisen på landbrugsejendomme nåede bunden, lå prisen i 1986 på rundt regnet det dobbelte. Det er umiddelbart vanskeligt at begrunde en så kraftig prisudvikling på landbrugsejendomme. Obligationsrenten blev i samme

tidsrum på det nærmeste halveret, men samtidig er inflationen reduceret til et lavt niveau. For landbrugets produktpriser var der i den sidste del af perioden tale om prisfald, ligesom den stedfundne udvikling i landbrugets indtjening næppe burde have opmuntrret til så betragtelige prisstigninger på landbrugsejendomme i denne periode.

I det første halvår af 1986 steg priserne fortsat med over 20 pct. Denne udvikling i priserne er dog afdæmpet betydeligt i anden halvdel af 1986, og i 1987 har der været tale om prisfald på middelstore landbrugsejendomme på over 10 pct. på årsbasis.

Der har siden andet halvår 1986 været tale om en begrænset rentestigning, hvilket har bevirket, at priserne har vist tendens til fald. Medvirkende til den ændrede udvikling har tillige været de mindre lyse udsigter for EF's landbrugspolitik, ligesom det ikke kan af-

Tabel 36. Købesum i pct. af ejendomsværdi for landbrugsejendomme solgt i almindelig fri handel

	15-30 ha		30-60 ha	
	ejd.værdi 1985	ejd.værdi 1986	ejd.værdi 1985	ejd.værdi 1986
<i>1985</i>				
1. kvartal	106,7		109,1	
2. kvartal	114,2		114,4	
3. kvartal	124,2		140,9	
4. kvartal	127,0		128,1	
<i>1986</i>				
1. kvartal	135,1	106,9	144,2	113,4
2. kvartal		114,9		114,2
3. kvartal		112,2		113,8
4. kvartal		111,8		108,9
<i>1987</i>				
1. kvartal		109,1		108,6
2. kvartal		103,6		101,1
3. kvartal		108,6		100,1
<i>Årlig prisstigning</i>				
1/85-1/86		27		32
2/85-2/86		24		26
3/85-3/86		14		3
4/85-4/86		11		8
1/86-1/87		2		- 4
2/86-2/87		-10		-11
3/86-3/87		- 3		-12

Tabel 37. Tvangsauktioner i landbruget

	1981	1984	1985	1986	1987
1. kvartal	319	247	167	100	93
2. kvartal	454	221	124	138	125
3. kvartal	345	164	111	112	107
4. kvartal	489	207	80	101	122
Året	1607	839	482	451	447

vises, at kravet om store miljøinvesteringer inden for en kort tidshorisont har påvirket prisen. Prisen på landbrugsejendomme har toppet i denne omgang, og det forekommer nærliggende at antage, at udviklingen vil gå i retning af yderligere prisfald i den kommende tid.

Udviklingen med en utilstrækkelig økonomi i den løbende produktion og faldende ejendomspriser i begyndelsen af 1980'erne bragte et stort antal landmænd i økonomiske vanskeligheder. Dette viser antallet af kundgjorte tvangsauktioner i landbruget i den pågældende periode. Antallet af tvangsauktioner toppede i 1981 med ca. 1.600 og har været faldende lige siden. Det ser ikke ud til, at det sidste års fald i ejendomspriserne endnu har påvirket antallet af tvangsauktioner i landbruget.

e. Udvikling i landbrugseksporten

Udviklingen i eksportværdien for de vigtigste landbrugsprodukter fremgår af oversigten i tabel 38. Tabellen er opgjort for kalenderåret, og der er samtidig anført tal for eksportstøtten fra landbrugsfonden i Bruxelles (FEOGA), som ikke er medregnet i selve eksportværdien for de enkelte produkter.

Værdien af den samlede landbrugseksport blev for 1986 opgjort til 40,2 mia. kr. inkl. eksportstøtten fra FEOGA. Det var første gang, siden vor indtræden i EF, at dansk landbrug registrerede direkte fald i eksportværdien. Årsagen var først og fremmest prisfald som følge af overforsynede markeder for en række af de væsentligste land-

brugsprodukter. Hertil kom det kraftige fald i dollarkursen, som påvirkede priserne på danske landbrugsvarer på verdensmarkedet.

Værdien af landbrugseksporten faldt fra 1985 til 1986 med 1,4–1,5 mia. kr. eller 3–3,5 pct. Da de eksporterede mængder under ét blev øget med 2,4 pct., var der altså tale om en nedgang i de opnåede eksportpriser på 5,6 pct. i 1986. Prisfald af varierende styrke ramte alle væsentlige produktgrupper med undtagelse af raps og sukker, og medens der i 1985 i første række var problemer på tredjelandsmarkederne, har der i 1986 også været kraftige prisfald inden for EF.

Udover kalenderårstallene er der anført en opgørelse for 1987's første 8 måneder. På grund af sommerens edb-strejke i Danmarks Statistik er oplysninger om udenrigshandelen tre måneder bagud i forhold til tidligere år.

Der er tilbagegang i eksportværdien for alle animalske landbrugsprodukter samt kød- og mælkekonserver. For de vegetabiliske landbrugsprodukter er der tale om en mindre tilbagegang. Den største beløbsmæssige tilbagegang indenfor de animalske produkter er for svinekød, men tæt efterfulgt af oksekød og smør. For de animalske produkter under ét har tilbagegangen været på godt 700 mio. kr., medens de vegetabiliske produkter er gået tilbage med 50 mio. kr. Hertil kommer en betydelig tilbagegang i konserveeksporten på godt 600 mio. kr. Det er ikke uden grund, at der arbejdes meget fra landbrugets side på at bremse denne udvikling.

Alt i alt har der i de første 8 måneder af

Tabel 38. Udførslen af landbrugsprodukter

	1973	1985	Millioner kr.		1986	1987 januar-august	1986-87
			1986	1986			
Smør	649	1467	1385	1010	881	-	129
Ost	760	3878	3584	2352	2275	-	77
Levende kvæg, okse- og kalvekød	1261	2864	2800	1898	1759	-	139
Levende svin og svinekød	3238	11104	11041	7217	7044	-	173
Fjerkrækød	321	685	551	359	316	-	43
Æg	60	18	25	19	13	-	6
Animalske landbrugsprodukter i alt	6956	22115	21227	14074	13345	-	729
Vegetabiliske landbrugsprodukter i alt	1138	7850	7526	4231	4180	-	51
Landbrugsprodukter i alt	8094	29965	28753	18305	17525	-	780
Kødkonserver	1846	5694	4753	3132	2741	-	391
Mælkekonserver	458	1896	1763	1194	956	-	238
Samlet udførsel	37549	179577	171614	112198	111211	-	987
Pct. landbrugsprodukter, Kød- og mælkekonserver	27,7	20,9	20,6	20,2	19,1		
Eksportstøtte fra FEOGA		4075	4920	3066	4241		+1175
heraf restitutioner monetære/tiltrædelses		4017	4618	2927	3782		+ 855
udligningsbeløb		58	302	139	459		+ 320

året været en tilbagegang i landbrugets eksportværdi inkl. konserver på 1,4 mia. kr. eller godt 6 pct. I samme periode har der været en stigning i eksportstøtten fra FEOGA på knap 1,2 mia. kr. eller 38 pct.

Den kraftige stigning i eksportstøtten, som næsten opvejer tilbagegangen i landbrugets eksportværdi, skal sammenholdes med, at dansk landbrug er EF's relativt største tredjelandseksportør. Dette understreger dog samtidig, at for dansk landbrug ligger den økonomiske værdi af medlemskab helt overvejende i det forhold, at vi får EF-priser for hele salgsproduktionen, uanset om den afsættes inden for EF eller til tredjelande.

Omregnet på årsbasis ser det ud til, at

landbrugets samlede eksportindtjening, inkl. eksportstøtten, er faldet med 350 mio. kr. til 39,8 mia. kr. Denne opgørelse er lidt mere usikker end tidligere år, idet denne, på grund af strejke på Danmarks Statistik, har måttet skønnes på basis af tallene fra kun 8 måneder. I de første 8 måneder af 1987 faldt værdien af landets samlede vareudførsel med 0,9 pct., og landbrugets andel inkl. kød- og mælkekonserver faldt til 19,1 pct.

VI. Udviklingen i landbrugets økonomiske resultat

Udviklingen i landbrugets økonomiske situation kan belyses på to måder. Den ene bygger på en samlet opgørelse af landbru-

gets produktionsværdi og faktorindkomst for et givet tidsrum, således som den foretages af Danmarks Statistik som led i opgørelsen af nationalregnskabet. Den anden er baseret på regnskabsresultater for de enkelte bedrifter, som indgår i landbrugets regnskabsstatistik, og som giver en række oplysninger, der ikke kan fremskaffes på anden måde. Disse regnskabsresultater har da også dannet grundlag for udbygning af nationalregnskabstallene på en række punkter. Alligevel gælder det fortsat, at mere detaljerede oplysninger om de økonomiske forhold for grupper inden for det samlede landbrug må indhentes fra regnskabsstatistikken.

I det følgende anføres derfor resultater fra begge fremgangsmåder, ligesom opgørelsen fra Danmarks Statistik er suppleret med skøn foretaget af Statens Jordbrugsøkonomiske Institut, samt beregninger foretaget af Institutet på grundlag af regnskabsstatistikken.

Produktionsværdi og faktorindkomst

Landbrugets bruttofaktorindkomst fremkommer ved at korrigere den samlede salgsværdi for besætnings- og lagerforskydninger, og derefter fradrage udgifter til rå- og hjæl-

pestoffer m.v. samt tjenesteydelser fra andre erhverv. Disse udgifter omfatter også reparation og vedligeholdelse, og det kan tilføjes, at produktionsværdien af korn og mælk er opgjort således, at den også omfatter den del af salget, som senere er tilbagekøbt i form af såsæd og foder.

Som det fremgår af tabel 39, blev landbrugets samlede produktionsværdi i 1986/87 reduceret med godt 1 mia. kr. i forhold til foregående driftsår, og kom dermed til at ligge 2,8 mia. kr. lavere end 1984/85, som nød godt af den rekordstore høst i 1984. Værdien af den vegetabiliske salgsproduktion var nogenlunde uændret, medens den animalske salgsproduktion faldt med 3 pct., idet prisfaldet var større end fremgangen i de solgte mængder. Salget af svinekød blev endog reduceret med godt 7 pct., som følge af et prisfald på godt 11 pct. mod en produktionsstigning på knap 5 pct. Salgsværdien af okse- og kalvekød faldt med 11 pct. som følge af nedgang i både priser og mængder, hvorimod værdien af mælkeproduktionen kun viste et svagt fald. På den anden side steg værdien af pelskindproduktionen med godt 50 pct.

Udgifterne til rå- og hjælpestoffer m.v. faldt samtidig med 1,9 mia. kr. som følge af

Tabel 39. Landbrugets produktionsværdi og faktorindkomst ab landmand

	Millioner kr.				
	1983/84	1984/85	1985/86	1986/87	1987/88 (skøn)
Produktionsværdi					
Vegetabiliske salgsprodukter	10.300	13.400	12.700	12.700	10.900
Animalske salgsprodukter	36.600	36.800	36.100	35.100	34.700
Besætnings- og lagerforskydn.	-1.000	0	- 300	- 400	- 500
I alt	45.900	50.200	48.500	47.400	45.100
Udgifter til rå- og hjælpestoffer m.v.	27.600	25.400	24.900	23.000	22.500
Bruttofaktorindkomst	18.300	24.800	23.600	24.400	22.600

Kilde: Statens Jordbrugsøkonomiske Institut.

Anm.: Tabellen omfatter det egentlige landbrug samt pelsdyravl, jagt og biavl, men ikke gartneri.

et prisfald på godt 7 pct., hvilket hang sammen med et betydeligt fald i importpriserne for gødning, proteinrige foderstoffer og energi samt de lavere kornpriser. Der var samtidig en mindre stigning i mængden af foderstoffer, mens gødningsmængden faldt med 4 pct.

Bruttofaktorindkomsten for 1986/87 kom derefter til at vise en stigning på 800 mio. kr. eller godt og vel 3 pct. i forhold til foregående år. Årsagen hertil var en mindre stigning i produktionens størrelse samt det forhold, at det betydelige prisfald for svinekød i nogen grad blev modvirket af faldet i foderstofpriserne.

De foreløbige skøn for 1987/88 viser et yderligere fald i den samlede produktionsværdi, som navnlig skyldes et fald i de solgte

mængder, men også et vist prisfald for de vegetabiliske salgsprodukter. Værdien af den vegetabiliske salgsproduktion forventes således at falde med 14 pct. som følge af et 7-8 pct. fald i både mængder og priser, hvilket skyldes det lavere høstudbytte i 1987 samt pristilpasningerne i EF. Værdien af den animalske produktion forventes at falde med godt 1 pct. som følge af mindre mængder, mens der ventes en mindre prisstigning. Virkningen af mælkekvoterne ventes således at føre til et fald i mælkeproduktionen på godt 5 pct., mens produktionen af okse- og kalvekød ventes at falde med ca. 6 pct. For svinekød forventes derimod en svag stigning i både priser og mængder.

Udgifterne til rå- og hjælpestoffer m.v. forventes også at falde yderligere i 1987/88

Tabel 40. Generelle driftstilskud (kalenderår)

	Millioner kr.			
	1983	1984	1985	1986
Moderniseringsstøtte (lov nr. 222, 1973)	208	210	185	164
EF-præmieringsordning for ikke-markedsføring af mælk m.v.	145	84	54	12
Tilskud til fremme af regnskabsføring (lov 292, 1974)	2	2	2	2
Rentetilskud til tørkeramte landmænd (lov nr. 536, 1976)	11	6	0	0
Tilskud til nedbringelse af renteudgifter (lov nr. 279, 1980 med ændr.)	506	6	—	—
Statsgaranti for lån og rentetilskud (lov nr. 131, 1980 med ændr.)	103	121	129	90
Rentesaneringsydelse (lov nr. 530, 1983)	—	426	439	423
Andre tilskud	1	1	0	2
I alt	976	856	809	693

Tabel 41. Skatter og afgifter på landbrugets produktionsmidler (kalenderår)

	1983	1984	1985	1986
Ejendomsskatter	583	555	589	635
Vægtafgifter	37	95	99	116
Andre indirekte afgifter	12	10	10	10
	632	660	698	761

som følge af prisfald på foderstoffer samt produktionsnedgangen i kvægsektoren. På den anden side har den vanskelige høst i 1987 medført betydelige tørringsomkostninger. Alt i alt forventes landbrugets bruttofaktorindkomst i 1987/88 at falde med godt 7 pct. eller ca. 1.8 mia. kr. i forhold til det foregående år.

For fuldstændighedens skyld skal der gøres opmærksom på, at den førømtalte produktionsværdi (jf. tabel 39) er opgjort således, at den omfatter den del af støtten fra EF's landbrugsfond, der tilfalder de enkelte produkter. Det gælder derimod ikke for de tilskud, som udbetales direkte til de producenter, der opfylder betingelserne i ordninger med mere generelle erhvervsmæssige formål. Den del heraf, der kan betegnes som generelle driftstilskud, er anført i tabel 40. De hører med i det samlede billede af landbrugets økonomiske forhold, og det

samme gælder for skatter og afgifter på landbrugets produktionsmidler, som er anført i tabel 41.

Det må endvidere erindres, at bruttofaktorindkomsten udover aflønning af erhvervets udøvere også skal dække forrentning af den investerede kapital samt de fornødne afskrivninger til at holde produktionsapparatet intakt, både fra et teknisk og et økonomisk synspunkt. Fratrækkes afskrivningerne, får vi den såkaldte nettofaktorindkomst, og udviklingen i denne størrelse er vist i tabel 42.

Som det fremgår af denne tabel, viste landbrugets nettofaktorindkomst i 1986/87 en fremgang på 500 millioner kr. eller knap 3 pct., mens skønnet for 1987/88 viser en tilbagegang på næsten 12 pct. Da afskrivningerne er svagt stigende, bliver de relative udsving større end for bruttofaktorindkomstens vedkommende.

Tabel 42. Landbrugets indkomstforhold

	Millioner kr.				
	1983/84	1984/85	1985/86	1986/87	1987/88 (skøn)
Bruttofaktorindkomst (jf. tabel 39)	18.300	24.800	23.600	24.400	22.600
Generelle driftstilskud (jf. tabel 40)	900	800	700	700	700
	19.200	25.600	24.300	25.100	23.300
Skatter og afgifter (jf. tabel 41)	600	600	700	800	900
	18.600	25.000	23.600	24.300	22.400
Afskrivninger	6.000	6.100	6.300	6.500	6.700
Nettofaktorindkomst	12.600	18.900	17.300	17.800	15.700
Lejet arbejdskraft	1.900	2.100	2.400	2.500	2.600
Nettorestindkomst/Bruttooverskud	10.700	16.800	14.900	15.300	13.100
Indtjening i øvrigt (inkl. tilskud)	7.800	8.300	8.900	9.300	9.900
I alt	18.500	25.100	23.800	24.600	23.000
Nettorenteudgift og låneomkostninger	8.000	8.400	8.400	8.800	9.200
Nettoindtægt	10.500	16.700	15.400	15.800	13.800

Kilde: Statens Jordbrugsøkonomiske Institut.

Anm.: Bortset fra bruttofaktorindkomsten omfatter tallene kun bedrifter på 5 ha og derover.

Landbrugets indkomstforhold

Landbrugsfamiliernes samlede indkomst omfatter foruden indkomsten fra landbrugsvirksomheden – det såkaldte bruttooverskud eller nettoresultatet – også indkomst fra andet erhverv og overførselsindkomster, hvorfra skal trækkes nettoresultatet og låneomkostninger. Resultatet fra landbruget har været relativt faldende gennem tiden, men udgør dog endnu omkring 60 pct. af den samlede bruttoindkomst.

I 1986/87 steg nettoresultatet fra landbruget med knap 3 pct. til 15,3 milliarder kr. (tabel 42) af de tidligere nævnte årsager. I 1987/88 forventes derimod et fald på 2,2 milliarder kr. til 13,1 milliarder kr., men skønnet for denne reststørrelse er naturligvis behæftet med en betydelig usikkerhed.

Udviklingen i den øvrige indtjening viser fortsat jævn stigning og udgør således et stabiliserende element i den samlede indkomst. Nettoresultat og låneomkostninger har dog også været stigende, og det samlede resultat bliver, at landbrugsfamiliernes totale nettoindtægt skønnes at være steget 400 mio. kr. i 1986/87, hvorimod der forventes et fald på 2 milliarder kr. 1987/88. Tallene illustrerer således landbrugserhvervet stærkt skiftende økonomiske vilkår.

Landbrugets driftsresultater

I det foregående er landbruget behandlet som en samlet helhed, men ønsker vi at belyse de økonomiske forhold for grupper af bedrifter inden for helheden, er det nødvendigt at gøre brug af landbrugets regnskabsresultater. Det gælder for de forskellige størrelsesgrupper, forskellige driftsformer og aldersgrupper m.v.

De resultater, som er anført i det følgende, stammer fra opgørelser foretaget af Statens Jordbrugsøkonomiske Institut på grundlag af et udvalg af regnskaber, der indsendes af økonomikonsulenterne i de landøkonomiske foreninger. Regnskaberne er udvalgt med henblik på at opnå en repræ-

sentativ statistik for alle landbrugsbedrifter på 5 ha og derover, men resultaterne kan naturligvis kun være repræsentative for de bedrifter, der får ført regnskab hos de landøkonomiske foreninger.

Til belysning af brugeralderens indflydelse på det økonomiske resultat, som det kommer til udtryk i nettoindtægten pr. bedrift, er der i tabel 43 anført tal for de forskellige aldersgrupper gennem de seneste tre driftsår, for hvilke der foreligger resultater. Desuden er der for 1986/87 anført tal for de størrelser, der indgår i beregningen af denne nettoindtægt. Bruttooverskuddet eller indtægt af gældfri ejendom angiver, hvad der bliver tilovers til aflønning af brugerfamilien og den investerede kapital, når de øvrige omkostninger, herunder ejendoms-skatte, er trukket fra bruttoudbyttet. Denne størrelse svarer i øvrigt til den tidligere omtalte produktionsværdi.

Det fremgår af tabel 43, at den gennemsnitlige brugeralder i 1986/87 var noget lavere end i det foregående år, hvilket kunne tyde på, at tendensen til stigende brugeralder nu er ophørt. Derimod har der været en fortsat stigning i det gennemsnitlige landbrugsareal, som øgedes med 0,8 ha til 32,0 ha. I øvrigt viser tallene for 1986/87 ligesom de foregående år, at såvel landbrugsareal som landbrugskapital er afgjort størst for gruppen 35–44 år. Den yngste aldersgruppe ligger noget lavere i så henseende, men i øvrigt gælder det, at både landbrugsareal og landbrugskapital pr. bedrift har været faldende med voksende alder. De to yngste aldersgrupper har fortsat haft det største bruttoudbytte og det største bruttooverskud, idet gruppen 35–44 år igen ligger klart i spidsen med en væsentlig større husdyrproduktion. Hertil kommer en større indtjening i øvrigt i de to yngste aldersgrupper, således at forskellen i den samlede bruttoindkomst bliver endnu større.

På den anden side er renteudgifterne stærkt faldende fra de to yngste til den ældste aldersgruppe, hvilket medfører en be-

Tabel 43. Bruttooverskud og nettoindtægt i grupper efter bruger alder

	Under 35 år	35-44 år	45-54 år	55-64 år	65 år og derover	1986/87	1985/86	1984/85
Landbrugsareal, ha Bruger alder	35,4 31	40,6 40	35,0 50	28,4 59	21,6 70	32,0 52,0	31,2 52,6	30,6 52,1
Tusind kroner pr. bedrift								
Landbrugskapital (kontantværdi)	1832,7	2295,9	2007,8	1451,2	1046,8	1715,0	1422,0	1254,4
Produktionsværdi/ bruttoudbytte	675,3	812,0	650,2	428,1	230,9	542,9	548,9	565,2
Udgifter til rå- og hjelpestoffer m.v.	389,3	460,4	366,1	242,1	138,7	310,4	314,6	309,8
Bruttofaktorindkomst	286,0	351,6	284,1	186,0	92,2	232,5	234,3	255,4
Afskrivning	68,2	88,9	74,0	49,7	28,3	61,0	57,7	54,1
Nettofaktorindkomst	217,8	262,7	210,1	136,3	63,9	171,5	176,6	201,3
Ejendomsskat og lejet arbejdskraft	35,7	49,6	40,4	24,1	19,7	33,4	31,1	27,2
Indtægt af gældfri ejendom/ bruttooverskud	182,1	213,1	169,7	112,2	44,2	138,1	145,5	174,1
Indtjening i øvrigt	162,6	155,5	128,1	78,5	87,6	118,1	112,4	104,0
I alt	344,7	368,6	297,8	190,7	131,8	256,2	257,9	278,1
Renteudgifter, netto	179,5	179,0	120,0	60,2	15,9	103,2	94,5	91,7
Nettoindtægt 1986/87	165,2	189,6	177,8	130,5	115,9	153,0		
Nettoindtægt 1985/86	204,1	208,2	180,6	136,8	106,8		163,4	
Nettoindtægt 1984/85	209,2	243,0	198,7	163,1	128,1			186,4

Kilde: Statens Jordbrugsøkonomiske Institut.

tydelig udjævning af forskellen i bruttoindkomst. Gruppen 35-44 år har dog fortsat den største nettoindtægt, hvorimod den yngste aldersgruppe viser en lavere nettoindtægt end de 45-54 årige. Der har i 1986/87 været tilbagegang i nettoindtægt for alle aldersgrupper bortset fra gruppen på 65 år og derover, men tilbagegangen har været mest markant for den yngste aldersgruppe. Den løbende opsparing har været negativ i alle aldersgrupper.

For samtlige aldersgrupper under ét viser denne opgørelse en nedgang i brutto- og nettofaktorindkomst på knap 1 og knap 3 pct. i forhold til 1985/86, og der har siden 1984/85 været en samlet nedgang i de to

størrelser på henholdsvis 9 og 15 pct. Den øvrige indtjening er steget mindre end renteudgifterne, og den samlede virkning bliver, at den totale nettoindtægt er faldet med godt 10.000 kr. til 153.000 kr. pr. brugerfamilie i 1986/87. Det kan tilføjes, at den samme opgørelse viste en nedgang på 23.000 kr. i det foregående driftsår.

Endelig er der i tabel 44 vist en oversigt over udviklingen siden 1983/84 i landbrugets brutto- og nettofaktorindkomst, beregnet pr. ha bedriftsareal på grundlag af regnskabsresultater. Den relative tilbagegang i faktorindkomst fra 1985/86 til 1986/87 er i dette tilfælde noget større end for resultaterne pr. bedrift i tabel 43, idet der er korri-

Tabel 44. Nettofaktorindkomst eller samfundsmæssigt udbytte

	1983/84	Kr. pr. ha 1984/85	1985/86	1986/87
Bedriftsstørrelse i ha	29,7	30,6	31,2	32,0
Produktionsværdi (bruttoudbytte)	16.606	18.471	17.593	16.966
Vareforbrug, hjælpestoffer, vedligeholdelse og tjenesteydelser	10.404	10.124	10.083	9.700
Bruttofaktorindkomst	6.202	8.347	7.510	7.266
Afskrivning	1.680	1.769	1.850	1.906
Nettofaktorindkomst (samfundsmæssigt udbytte)	4.522	6.578	5.660	5.360
Heraf:				
Vederlag til lejet arbejdskraft	636	696	788	800
Beregnet vederlag til familien	4.131	4.026	3.962	4.097
Ejendomsskatter	195	193	208	244
Nettoudbytte af gældfri ejendom	- 440	1.663	702	219

Kilde: Statens Jordbrugsøkonomiske Institut.

geret for den samtidige stigning i arealet pr. bedrift, som i sig selv har haft en positiv virkning på faktorindkomsten pr. bedrift. Tallene viser i øvrigt, at der trods det forringede økonomiske resultat alligevel er blevet et beløb tilovers, udover dækning af det beregnede vederlag til familien, til at aflønne den investerede kapital, det såkaldte nettoudbytte. Dette beløb er dog væsentligt mindre end i de to foregående driftsår og udgør kun en brøkdel af de faktiske renteudgifter.

En sammenligning af de forskellige opgørelser af landbrugets indkomstforhold i 1986/87 viser en betydelig forskel i resultaterne. Ifølge sektoropgørelsen på grundlag af tal fra Danmarks Statistik, har der været en fremgang i landbrugets faktorindkomst på omkring 3 pct. og en stigning i nettoindtægt på 400 mio. kr. Derimod viser opgørelsen på grundlag af regnskabsresultater en nedgang i brutto- og nettofaktorindkomst på henholdsvis knap 1 og knap 3 pct. samt et fald i nettoindtægt på godt 10.000 kr. pr. brugerfamilie.

Denne forskel hænger sammen med forskelle i produktionssammensætning samt det forhold, at virkningen af faldet i gødningspriserne på regnskabsresultaterne an-

giveligt er forsinket i forhold til sektoropgørelsen. For sammensætningens vedkommende forholder det sig sådan, at pelsdyrproduktionen, som viste en betydelig stigning i produktionsværdi i 1986/87, kun i ringe grad indgår i regnskabsresultaterne. Endvidere udgør svineproduktionen, som viste et betydeligt fald i salgsværdi i 1986/87, en forholdsvis større del af den samlede salgsproduktion i regnskabsresultaterne end i sektoropgørelsen. Forsåvidt angår den forsinkede virkning af faldet i gødningspriserne på regnskabsresultaterne må dette medføre, at nedgangen i 1987/88 bliver mindre her end i sektoropgørelsen, der som tidligere anført viser en meget betydelig tilbagegang i faktorindkomst og nettoindtægt for 1987/88.

Som tidligere berørt skyldes den forventede nedgang i 1987/88 først og fremmest det forringede høstudbytte og tilpasningen i EF's landbrugspolitik, som fører til en nedgang i produktionen. For mælk og oksekød ventes en nedgang på 5-6 pct., mens der for svinekød ventes en svag stigning i både mængder og priser. Den vegetabiliske salgsproduktion ventes at falde med 14 pct. som følge af nedgang i både mængder og priser. For produktionsmidlernes vedkommende ventes der atter prisfald for foderstoffer

samt en nedgang i importen af olie og gødning. Landbrugets investeringer forventes at være faldende, især for inventaret, mens investeringerne i driftsbygninger fortsat må forventes at koncentrere sig om de påkrævede miljøinvesteringer.

Udsigterne for den kommende tid er især påvirket af den restriktive prispolitik, som må forventes inden for EF, samt de forskellige miljøforanstaltninger, som griber ind i landbrugets forhold. Den finansielle krise i EF ser ikke ud til at finde en snarlig løsning, og der må under alle omstændigheder regnes med snævre grænser for udgifterne til den fælles landbrugspolitik. Dette må forventes at føre til en svækkelse af interventionsgarantien og en begrænsning af eksportrestitutionerne i forbindelse med eksporten til lande uden for EF, som er meget afgørende for dansk landbrugs muligheder for at konkurrere på de såkaldte tredjelandsmarkeder.

Da der således må regnes med meget begrænsede stigninger i de fælles landbrugspriser og en i hvert fald foreløbig fastholdelse af kronekursen i EMS-samarbejdet, bliver det mere end nogensinde afgørende for dansk landbrug, at den indenlandske omkostningsudvikling holdes i ro. Under de givne forhold er der samtidig små muligheder for at forbedre økonomien ved en udvidelse af produktionen, hvorfor opmærksomheden i stigende grad må rettes mod en reduktion på omkostningssiden. De

vedtagne miljøforanstaltninger kan imidlertid ikke undgå at virke omkostningsforhøjende og således medvirke til en yderligere forringelse af landbrugets økonomiske forhold. Støtteordninger i forbindelse med de påhørende miljøinvesteringer må derfor anses for velbegrundede. I den forbindelse må det for landbruget virke særligt udfordrende, at der bliver slækket på miljøkravene med hensyn til spildevandsrensning, mens kravene over for landbruget i vandmiljøplanen bliver fastholdt.

Med udsigten til stramme indkomstforhold for landbruget i de kommende år må det også forekomme påkrævet at få lettet rentebyrden for de producenter, som fik optaget langvarige lån i perioden med den høje rente, gennem en eller anden form for konvertering med statsstøtte. Det gælder i øvrigt mere generelt, at det for et kapitalkrævende erhverv som landbruget udgør en stærk belastning af konkurrenceevnen at skulle producere med et renteniveau, som ligger væsentligt højere end i andre lande. Den stærkt overvurderede krone virker heller ikke fremmende for konkurrenceevnen på eksportmarkederne, men i den henseende deler landbruget naturligvis skæbne med de andre eksporterhverv.

Som det samlede billede tegner sig på nuværende tidspunkt, er der ikke megen udsigt til, at landbruget får mulighed for at yde et forøget bidrag til løsning af landets alvorlige betalingsbalanceproblemer.

Landbo- foreningernes blad- virksomhed

VESTER
FARIMAGSGADE 6
DK-1606
KØBENHAVN V
TELEFON
01 11 22 22

Landsbladet

*Landmændenes
største fagblad!*

Udsendes hver
uge med saglig
og aktuel orien-
tering - samt et
væld af gode
annoncetilbud.

HIPPOLOGISK TIDSSKRIFT

*Danmarks største
hesteblad!*

Udkommer hver
måned med tekst
og billeder
om hestesport
og alle hesteracer.

Landbrugets fremtid

S. Kjeldsen-Kragh, professor, Økonomisk Institut, KVL.

Dansk landbrug går fra krise til krise. Den indtjening, man kan opnå i landbrugserhvervet gennemsnitligt, ligger under den gennemsnitlige indtjening, som kan opnås i byerhvervene. Sådan har det været i flere år.

På den baggrund kan det ikke undre, at tilgangen af unge til erhvervet er lille. Det er imidlertid farligt, hvis en altopgivende pessimisme breder sig i erhvervet. Det vil nemlig virke blokerende for den nytænkning, der er meget påkrævet.

Derfor er det påkrævet, at man forsøger at analysere så realistisk som muligt de vilkår, som landbruget vil have fremover. Landbrugets vilkår vil afhænge af de politiske foranstaltninger, som foretages. Dette gælder de internationale handelsforhold, det gælder EF's landbrugsordninger, og det gælder den økonomiske politik i Danmark. Derudover vil erhvervets vilkår være afhængige af de initiativer, som erhvervet selv iværksætter.

I det følgende fremdrages de faktorer såvel på indtjeningssiden som omkostningssiden, der har betydning for landbrugets fremtidige udvikling.

De centrale spørgsmål, der vil blive behandlet, vedrører produktivitetsudviklingen, alternative udviklingsstrategier, EF's landbrugspriser, de internationale handelsforhold, de internationale afsætningsforhold på længere sigt, den danske valutakurspolitik, landbrugets omkostninger og landbrugets fleksibilitet.

Produktiviteten

Landbrugets indtjening er bestemt af produktionsomfanget og af den pris, som man får for produkterne.

Med en given indsats af produktionsfaktorer er det produktiviteten, der er afgørende for produktionsomfanget.

Tager man produktionsomfanget og dividerer med indsatsen af arbejdskraft, får man arbejdsproduktiviteten. Den er meget høj i Danmark. Man skal ikke tillægge den for stor betydning. Arbejdsproduktiviteten kan nemlig øges ved, at man i stedet for arbejdskraft bruger mere kapital i form af bygninger, installationer og maskiner. Med mindre arbejdskraft er det også muligt, at man anvender mere omsætningskapital i form af gødning, foderstoffer, kemikalier, reparationer m.v.

I stedet for arbejdsproduktiviteten er det langt bedre at se på totalproduktiviteten. Den får man ved at dividere værditilvæksten i landbruget med den samlede indsats af produktionsfaktorer – både kapital og arbejdskraft.

Det er svært at få sammenlignelige data imellem lande, når det drejer sig om totalproduktiviteten. Efter alt, hvad man kan skønne, er der imidlertid næppe tvivl om, at den danske produktivitet ligger i top. På den anden side er der næppe grund til at tro, at den danske produktivitet er meget højere end den, man møder i øvrigt i Nordeuropa.

Produktiviteten er påvirket af den intensitet, hvormed man anvender ressourcerne, og den afhænger af driftsledelsens kvalitet. Gennem bedre driftsledelse kan man på

mange bedrifter forbedre indtægterne uden at øge omkostningerne. Her er det centralt at sætte ind.

Bortset herfra er det derimod ikke vejen frem for danske landbrug at øge driftsintensiteten. Det hænger sammen med flere forhold. En øgning af driftsintensiteten vil ofte kræve øgede investeringer. Da kapital er dyr, kan man meget vel risikere, at øget produktivitet vil betyde mindre indtjening. Hertil kommer, at det danske samfund i fremtiden vil kræve, at landbrugsproduktionen foregår uden forurening og uden unødigt hård behandling af dyrene.

Miljøhensyn og etiske hensyn trækker i retning af mindre intensiv udnyttelse af ressourcerne. Dette kan specielt i en overgangsperiode mindske indtjeningen og øge omkostningerne.

Gennemføres disse krav derfor alene i Danmark, vil de stille dansk landbrug konkurrencemæssigt dårligere end andre landes landbrug. Derfor bør Danmark benytte EF-medlemskabet til at fremme en udvikling inden for EF's landbrugspolitik i retning af større hensyntagen til miljømæssige og etiske forhold.

Det kan meget vel tænkes, at det vil være vanskeligt på europæisk plan at realisere så høje krav, som det danske samfund ønsker. Dette er blevet tydeligt demonstreret i EF-sagen om de tilladelige normer for bilernes udstødning.

Derfor må danske krav, såfremt de er skrappe end EF-kravene, kombineres med midlertidige støtteordninger og nye initiativer fra landbrugets side.

Når der ses bort fra den produktivitetsgevinst, der kan opnås gennem bedre driftsledelse, er vejen frem for dansk landbrug ikke øget produktionsintensitet. Øget driftsintensitet vil oftest være forbundet med øgede investeringer, uheldige miljømæssige og etiske påvirkninger.

Alternative udviklingsstrategier

Landbruget må derfor udnytte på en positiv måde de muligheder, som produktion af miljørigtige produkter under etisk forsvarlige forhold giver.

For disse produkter er det muligt at opnå en merpris hos forbrugerne. Gennem en marketingindsats kan man stimulere forbrugernes interesser for disse produkter.

Hvor høj en merpris, man kan opnå, er det vanskeligt på forhånd at vurdere. På kort sigt er merprisen uden tvivl højere end på længere sigt. Der er samtidig grund til at antage, at produktionsnedgangen ligeledes vil være større på kortere sigt end på længere sigt. Dette synes f. eks. at være tilfældet ved anvendelsen af økologiske driftsformer.

Kan man opnå en merpris, der netop svarer til faldet i produktionen, vil man opnå en uændret omsætning. Selv om de økologisk orienterede driftsformer ikke giver en øget nettoindtjening, er omlægningen alligevel værdifuld. Den vil være med til at sikre en afsætning af danske produkter, som ellers ville være gået til udlandet. Samtidig vil omlægningen bidrage til at forbedre landbrugets omdømme i samfundet. Dette er meget vigtigt for landbrugets muligheder på længere sigt.

En omlægning af produktionsformerne i miljøvenlig retning er en fremtidig udviklingsstrategi. De miljømæssige krav vil af sig selv presse en sådan udvikling igennem. Jo mere positivt landbruget ser på denne udvikling, og jo mere landbruget udnytter de afsætningsmæssige muligheder, som denne omlægning giver, jo lettere vil landbruget komme igennem tilpasningsprocessen.

En anden udviklingsstrategi er at satse på produkter, der alt andet lige påvirker miljøet på den mindst uheldige måde. Der kan være tale om allerede etablerede produktioner. Eller der kan være tale om produktion af nye produkter, f. eks. fibre til tekstilfremstilling, elefantgræs til cellulosefremstilling.

En tredje fremgangsmåde er at finde nye anvendelsesmuligheder for allerede etablerede produktioner. Der kan være tale om industriel anvendelse af landbrugsprodukter. Ethanolfremstilling af korn er et ofte nævnt eksempel. Nye anvendelsesmuligheder for kendte produkter løser naturligvis ikke eventuelle miljøproblemer, men de bidrager til at løse landbrugets afsætningsproblemer.

For det fjerde kan man i de efterfølgende forarbejdningsled foretage en mere omfattende forædling af landbrugsprodukter. Der kan være tale om tilberedning af mere eller mindre færdiglavede middagsretter. Den merpris, der opnås, går i første række til aflønning af produktionsfaktorerne i det forarbejdende led. En afsætning på markedet kan også give en højere pris til landmanden, end hvis han er nødsaget til at afsætte sine produkter på interventionslager.

Den øgede forarbejdning kan give landmanden en merpris samtidig med, at den giver øget afsætning af dansk producerede landbrugsprodukter.

Ethvert initiativ, der er med til at sikre afsætning af danske produkter, er værdifuldt. Vi kan nemlig ikke fortsat regne med, at EF gennem interventionsopkøb vil sikre landmanden en minimumspris for en over-skudsproduktion, der ikke kan afsættes markeds-mæssigt.

EF's landbrugspriser

I det foregående har vi set på landbrugets produktionsmængde. Det er klart, at ud over produktionsmængden er priserne på produkterne ganske afgørende for landbrugets indtjening.

For den enkelte landmand er det naturligvis fristende at kræve en højere pris for sine produkter. Man hører ofte kravet om fuld omkostningsdækning og kravet om en rimelig indtjening.

Hvor psykologisk forståelig sådanne reak-

tioner end er, må også landbruget erkende, at hele samfundsøkonomien er bygget op på liberalistiske principper, der siger, at ressourcerne skal anvendes på den mest effektive måde. Det er netop anvendelsen af disse principper, der har skabt den høje levestandard i den vestlige verden.

Hvis de produktionsfaktorer, d.v.s. kapital og arbejdskraft, der anvendes i jordbruget, ikke kan få den aflønning, der kan opnås i det øvrige samfund, bør ressourcerne flyttes over til disse erhverv. En højere indtjening under frie markedsvilkår er netop udtryk for, at ressourcerne her er til større gavn for samfundet.

De priser, som danske landmænd får, er som bekendt bestemt af EF's priser, der politisk fastsættes ved årlige forhandlinger.

Problemet med EF's prispolitik er ikke, at priserne er for lave. Tværtimod må priserne siges at være for høje. Høje priser animerer til større produktion, som igen skaber over-skudslagre.

Det er helt klart i danske landmænds interesse, at der føres en meget forsigtig prispolitik.

Hvis EF's prispolitik ikke bliver revideret, kan EF's landbrugspolitik falde fra hinanden. Støtten til afsætning af produkter på markeder uden for EF kan blive reduceret eller eventuelt helt fjernet. Den frie interne handel inden for EF kan komme i fare. Den fælles finansiering, som vi har i dag, kan blive erstattet af en renationalisering af landbrugspolitikken. Det betyder, at de enkelte lande selv må finansiere en større eller mindre del af landbrugspolitikken.

Det er imidlertid ganske afgørende, at der i alle EF-lande opnås forståelse af det nødvendige i en pristilpasning i nedadgående retning. Sker det ikke, risikerer man, at de enkelte lande på eget initiativ helt ukoordineret indfører nationale støtteordninger som kompensation for den mindre EF-støtte. Hvis dette sker, er idégrundlaget for EF's landbrugspolitik forsvundet.

Hvis EF's prispolitik ikke justeres i til-

strækkelig grad, f. eks. ud fra en frygt for, at man vil få en opblomstring af nationale støtteordninger uden for EF's regi, vil man få øgede overskudsproblemer. Dette vil forværre de internationale handelsrelationer – ikke mindst imellem EF og USA – samt øge de allerede eksisterende budgetproblemer i EF. Det vil blive vanskeligere at udvikle EF-samarbejdet inden for andre områder såsom regionalpolitik og forskningspolitik.

Når EF ikke er villig til at finansiere en stadigt stigende overskudsproduktion, er alternativet til en henholdende prispolitik en udbygning af det kvotasystem, som vi allerede har inden for mælkesektoren.

Dette vil være meget ubehageligt for dansk landbrug. De nationale produktionskvoter betyder, at produktionsomfanget i det enkelte land låses fast. De mere konkurrencedygtige lande – herunder Danmark – får ikke mulighed for at få en større andel af markedet på de mindre effektive producenters bekostning.

Udformningen af EF's landbrugspolitik kommer derfor meget til at ligne en sejlads imellem Skylla og Karybdis.

En stor reduktion i landbrugets realpriser, d.v.s. nominelle prisstigninger på landbrugsprodukter minus den generelle inflation, kan forårsage ukontrollerede anvendelser af nationale støtteordninger. En manglende eller utilstrækkelig tilpasning af landbrugets realpriser vil på den anden side skabe så store overskudsproblemer, at kvotasystemer vil blive indført.

Løsningen burde være den, at EF i dag fastlagde rammerne for en troværdig langsigtet prispolitik. Ved at lade pristilpasningen foregå over flere år vil den blive mere acceptabel, fordi landmændene har længere tid til at tilpasse sig. Det betyder, at presset for at få nationale ordninger burde blive reduceret.

Det er desuden klart, at en langsigtet prispolitik vil have en større produktionsbegrænsende virkning.

Et fald i realpriserne i et enkelt år på f.

eks. 2 – 3 procent vil ikke have nogen produktionsdæmpende effekt af betydning, hvis landmændene forventer, at dette er en engangsforeteelse.

Hvis man derimod har viden om, at denne prisnedsættelse årlig i de næste 5 år vil blive efterfulgt af tilsvarende prisnedsættelser, vil produktionsvirkningen blive langt større. Forudsætningen er naturligvis, at den erklærede politik også er troværdig for landmændene.

Hvordan vil EF's prispolitik udvikle sig?

Der er som vist foran et behov for, at EF fører en mere henholdende prispolitik.

Om det også vil lykkes, kan man stille sig noget tvivlende overfor.

Årsagen hertil er, at det synes vanskeligt på EF-plan at nå til enighed om små prisstigninger. Her spiller den tyske holdning en ganske afgørende rolle.

Tyskerne har været uvillige til at acceptere et nominelt prisfald på deres landbrugsprodukter. Dette kunne komme på tale i forbindelse med valutakursændringer.

EF's landbrugspriser er vedtaget i ECU. Når et land revaluerer, skulle det betyde, at landbrugspriserne i det pågældende land falder regnet i national mønt. Omvendt skulle en devaluering i et land betyde et højere prisniveau regnet i indenlandsk mønt.

De sidste 15 – 20 år har været præget af gentagne valutakursændringer i Vesteuropa. Disse valutariske spændinger opstår, når inflationsudviklingen ikke er parallel i de forskellige lande. I de lande, hvor man har prisstigninger under gennemsnittet, bør man foretage revalueringer. I de lande, hvor man har større prisstigninger end gennemsnittet, er der behov for devalueringer.

Vesttyskland har gentagne gange revalueret, men landet har ikke været villig til at acceptere et fald i de nominelle landbrugspriser regnet i DM. Derfor har man indført de såkaldte monetære udligningsbeløb. Den

vesttyske landbrugseksport får et EF-tilskud. Den vesttyske landbrugsimport bliver belagt med en EF-afgift.

For at komme disse monetære udligningsbeløb til livs har man ved de årlige prisforhandlinger sørget for, at de nominelle prisstigninger i ECU bliver så store, at afskaffelsen af de monetære udligningsbeløb for Vesttyskland ikke forårsager et fald i de nominelle priser i Vesttyskland regnet i DM.

Der er – sagt med andre ord – tale om, at de monetære udligningsbeløb bliver modregnet i de årlige prisstigninger. For at undgå fald i landbrugspriserne regnet i DM må prisstigningerne mindst svare til de monetære udligningsbeløb, der igen svarer til de vesttyske revalueringer.

Dette system betyder i realiteten, at EF's landbrugspriser bliver knyttet til Vesteuropas stærkeste valuta. Derfor bliver prisstigningerne på landbrugsvarer så meget desto større i de devaluerende lande.

Om dette system vil fortsætte, afhænger i høj grad af specielt vesttyskernes villighed til at acceptere nominelle fald i deres landbrugspriser.

Derudover spiller udviklingen i de internationale handelsforhold – og herunder spørgsmålet om internationale aftaler på landbrugsområdet – en væsentlig rolle for EF's prispolitik.

De internationale GATT-forhandlinger

EF's prispolitik kan ikke betragtes isoleret. Den må ses i sammenhæng med de støtteordninger, som man har i alle de øvrige industrilande.

Selv om principperne bag støtteordningerne kan være forskellige, vil de eksisterende ordninger i så godt som alle industrilande bidrage til en højere afregningspris til landbruget end den, man ville have haft under frie markedsvilkår.

Når landbrugsstøtteordninger er så udbredte, hænger det uden tvivl sammen med

to forhold. Overalt i industrilandene har indkomsterne i landbruget haltet bagefter indkomsterne i byerhvervene. Dertil kommer, at selvforsyningstankegangen har spillet en væsentlig rolle i forbindelse med landbrugsproduktionen.

Konsekvensen har været den, at man i industrilandene tilsammen har fået et overskud af fødevarer, der er større end det, der i dag på kommercielle vilkår kan afsættes til udviklingslandene og østlandene.

Det er derfor vigtigt, at tilpasningen af EF's landbrugspolitik sker samtidig med, at de andre industrilande også tilpasser deres landbrugspolitik.

Hvis EF alene reducerer sin støtte, vil EF reducere sin produktion. Såfremt de andre lande ikke reducerer deres støtte, vil de andre landes afsætningssituation forbedres. Resultatet kan blive, at den totale overskudsproduktion er uændret. Det er EF, der gennem sin produktionsreduktion skaber bedre muligheder for de øvrige industrilande.

En sådan situation er ikke rimelig. Når alle industrilande mere eller mindre bidrager til den totale overskudsproduktion, må alle i-lande også bidrage til en fælles løsning af overskudsproblemerne.

Det er her GATT kommer ind som et centralt forhandlingsforum. Det er igennem internationale toldforhandlinger inden for GATT, at man har fået etableret frihandel for industrivarer imellem industrilandene.

For landbrugsvarer har man ikke opnået frihandel. Det hænger sammen med i-landenes landbrugsstøtteordninger. Disse ordninger indebærer en beskyttelse af hjemmemarkederne.

Denne gang indtager de internationale landbrugsproblemer imidlertid en central placering ved GATT-forhandlingerne (Uruguay-runden). Der har været handelsproblemer som følge af overskudsproduktionen i industrilandene. Disse problemer må løses, idet man risikerer, at handelskonflikterne spreder sig til andre områder. Der har lige-

ledes overalt bredt sig en forståelse af det uholdbare i de stigende overskudslagre. Alle erkender, at en tilpasning af det enkelte lands landbrugspolitik lettest sker i forbindelse med, at alle lande reducerer deres landbrugsstøtte.

Hvad bliver resultatet af GATT-forhandlingerne?

Det er ikke muligt på nuværende tidspunkt, hvor GATT-forhandlingerne er i deres indledende fase, at sige, hvad resultatet vil blive.

Der er forskellige veje, man kan gå.

For det første kan man tænke sig en gradvis reduktion af den prisstøtte, som man i dag yder i de forskellige industrilande. Det betyder, at prisniveauet for landbrugsprodukter gradvis tilnærmes verdensmarkedspriseniveauet.

Denne fremgangsmåde kan lyde drastisk, men man må her tage i betragtning, at en reduktion af prisstøtten i alle i-lande vil have en produktionsreduktion til følge. Det betyder igen, at verdensmarkedsprisen vil stige. De store overskudsudbud af landbrugsprodukter er jo netop med til at sænke verdensmarkedsprisen i dag.

For at kompensere for landbrugets indkomstab må man yde en direkte indkomststøtte, d.v.s. en støtte uafhængig af produktionsomfanget.

Den anden fremgangsmåde går ud på i store træk at bibeholde de nuværende landbrugsordninger. Problemerne med de store udbud på verdensmarkedet, der virker pristrykkende, kan løses gennem markedsdelingsaftaler imellem landene.

Der er en afgørende forskel imellem de to fremgangsmåder. Medens den første fremgangsmåde med reduceret prisstøtte er en afvikling af de eksisterende reguleringssystemer, vil løsningen med markedsdelingsaftaler være en udbygning af reguleringssystemerne.

En tredje fremgangsmåde, som man kan forestille sig som et kompromis, ville være en opdeling af det enkelte lands landbrugsproduktion i to dele. Et bestemt kvantum, f. eks. svarende til en given selvforsyningsgrad, vil fortsat opnå støtte. Den produktion, der ligger derudover, vil kun kunne afsættes til f. eks. verdensmarkedsprisen. Denne løsning vil i praksis betyde, at kvotesystemet, som vi i dag kender fra mælkesektoren, vil blive anvendt inden for andre produktområder.

Den gradvise tilpasning af prisniveauet, der er indeholdt i den første fremgangsmåde, vil på længere sigt så absolut være den bedste løsning. Det vil helt klart være i dansk landbrugs interesse gennem en henholdende prispolitik at få elimineret de akutte problemer, som EF og den internationale handel i dag slås med.

Den internationale fødevarer-situation på længere sigt

Industrilandenenes overskudsproduktion i dag er større end de kvanta, der på kommerciel basis kan afsættes til udviklingslandene og østlandene. Derfor må der ske en tilpasning af industrilandenenes landbrugsstøtteordninger.

Spørgsmålet er imidlertid, hvordan udviklingen vil forløbe på lidt længere sigt. I 1970'erne så vi en meget stærk stigning i i-landenes eksport af fødevarer til den øvrige verden. Denne udvikling er i 1980'erne blevet afløst af en stagnation i handelsomfanget.

Der er flere grunde hertil. Væksten i verdensøkonomien har været væsentligt lavere i 1980'erne end i 1970'erne. Det betyder, at efterspørgslen efter fødevarer er steget væsentligt mindre i 1980'erne i u-landene. Her til kommer, at mange udviklingslande har store internationale gældsproblemer. Det betyder, at de ikke har haft den nødvendige valutariske indtjening til finansiering af en

øget fødevareimport. Endelig er fødevareproduktionen i en del u-lande steget ganske stærkt.

Det er imidlertid velbegrunder at stille sig det spørgsmål, hvad der vil ske i det øjeblik, man igen får en stærkere vækst i verdensøkonomien.

Det er ikke urealistisk at regne med en stigning i fødevareefterspørgslen på 3 – 3½ procent pr. år. I den forbindelse er det vigtigt specielt at være opmærksom på den omlægning af kostvanerne, der sker i de rigere udviklingslande. I de fattige u-lande dækkes mere end 90 procent af de forbrugte kalorier af vegetabiliske produkter. I industrilandene ligger andelen på 60 – 70 procent. Når u-landene bliver rigere, vil de i stigende grad erstatte forbrug af vegetabiliske produkter med forbrug af animalske produkter. Dette skaber en ganske betydelig stigning i efterspørgselen efter foder.

Spørgsmålet er nu, om udviklingslandene kan øge deres egen produktion i samme takt som stigningen i fødevareefterspørgselen. Fødevareproduktionen kan stige ved at tage ny jord under dyrkning eller ved at øge produktiviteten på de jorde, der allerede er dyrket. Miljøhensyn og omkostningshensyn vil sætte snævre rammer for, hvor mange nye områder, der med fordel kan tages i anvendelse. Det betyder, at produktionsstigningen skal komme fra øgede udbytter.

Produktionsstigningen i efterkrigstiden har ligget under 3 procent på årsbasis. I visse områder som f. eks. Kina har vi i de senere år set en væsentlig stærkere stigning. I dag er Kina kommet op på så høje produktionsudbytter, at den produktivtetsstigning, vi har set det sidste tiår, ikke vil kunne fortsætte.

En totalvurdering må derfor føre frem til, at det slet ikke kan udelukkes, at man allerede i næste årti vil se en stærkt stigende fødevareeksport til u-landene. Dette vil naturligvis bremse den hidtidige langtidstendens til faldende realpriser på fødevarer.

I de rigere u-lande er der en stigende efterspørgsel også efter animalske produkter.

Derfor er det vigtigt for Danmark at have øjnene åbne for de potentielle muligheder på disse markeder.

Den danske valutakurspolitik

Den pris, som danske landmand opnår for deres varer, er ikke kun afhængig af EF's priser. Den danske valutakurs spiller også en rolle.

Siden 1982 har Danmark ført en fastkurspolitik inden for det europæiske valutasamarbejde. Det har betydet, at den danske krone internationalt må siges at være overvurderet.

I en sådan situation får de erhverv, der konkurrerer med udlandet, en lavere pris end den, man ville have fået, såfremt kursen havde været i ligevægt.

En fastkurspolitik har klare fordele. Den er med til at dæmpe inflationsforventningerne, og den kan bidrage til at skabe større disciplin ved lønfastsættelsen på arbejdsmarkedet. Til trods for dette er det en betydelig belastning, såfremt et lands valuta er overvurderet med 10 – 15 procent.

Man kan derfor stille sig undrende over for dansk landbrugs afstandtagen fra en engangsdevaluering af den danske krone. Under forudsætning af, at det danske omkostningsniveau ikke øges ud over de stigende importpriser, der følger med devalueringen, vil indtjeningen i landbruget blive positivt påvirket. Da den automatiske dyrtidsregulering er afskaffet, har vi på intet tidspunkt i efterkrigstiden haft en større mulighed for at undgå afledede lønstigninger end netop nu.

Ideen er den, at man skal foretage en engangsdevaluering på ca. 10 procent for at kompensere for det forhold, at kronen er overvurderet. Dette vil betyde øget indtjening for eksporterhvervene, herunder landbruget. Det er her forudsat, at EF accepterer en tilsvarende justering af den grønne krone, der er den valutakurs, der bestemmer de danske landbrugspriser.

Såfremt EF fører den nødvendige tilbageholdende prispolitik vil dansk landbrug kunne få delvis kompensation for realprisfaldet gennem en realistisk valutakurspolitik.

Omkostningsniveauet i Danmark

I det foregående har vi set på EF's landbrugspriser, de internationale GATT-forhandlinger, de fremtidige afsætningsmuligheder internationalt samt den danske valutakurspolitik. Alle disse forhold har indflydelse på de afregningspriser, som dansk landbrug opnår.

I dette afsnit skal vi se lidt på omkostningsniveauet. Dansk industri er internationalt meget effektiv. Det betyder, at aflønningsniveauet i industrien og i de serviceerhverv, der kun producerer til hjemmemarkedet, er meget højt.

Dette aflønningsniveau skal dansk landbrug konkurrere med. Det betyder, at man skal opnå en relativ høj indtjening i landbruget, for at landbruget kan konkurrere om ressourcerne.

Det betyder også, at landbruget må gøre meget for at produktudvikle, d.v.s. udvikle nye, anderledes forarbejdede varer, der er mindre prisfølsomme end de traditionelle områder. Gartnerisektoren har været succesrig på dette område, og det samme gælder pelsdyrsektoren. Produktudvikling og produkttilpasning er en afgørende betingelse for, at landbruget på længere sigt kan klare sig i konkurrencen med de øvrige erhverv.

Lad os se på de forskellige omkostningselementer.

Landbruget køber en del varer fra udlandet. For de varer, der handles internationalt, vil omkostningerne for dansk landbrug helt svare til de omkostninger, som landbruget i andre lande må betale. Det forudsættes her, at valutakursen er i ligevægt.

I visse situationer kan der opstå omkostningsmæssige forvridninger. Hvis transport-

omkostningerne er væsentlige, vil vareprisen ikke være ens i de forskellige lande. Hollænderne bruger i vid udstrækning de billige kornsubstitutter, der kommer ind i EF uden afgift. Disse billige kornsubstitutter anvendes ikke i Danmark, bl. a. fordi transportomkostninger til Danmark fordyrer prisen.

Sundhedsmæssige forskrifter kan være forskellige i forskellige lande. Det kan betyde, at billige fodermidler kan anvendes i et land, men ikke i et andet.

Alt i alt må man imidlertid sige, at prisniveauet stort set må være ens for de produkter, der handles internationalt.

Det gælder derimod ikke for serviceydelserne. Det er karakteristisk, at jo rigere et land er, jo højere er priserne på serviceydelser sammenlignet med varepriserne.

Derudover er der to meget afgørende omkostningselementer for landbruget. Det drejer sig om prisen på ejendomme, og det drejer sig om finansieringsomkostningerne.

På et frit marked er ejendomsprisen afhængig af det afkast, som man forventer, ejendommen kan give, samt forventningerne vedrørende inflationen. Inflationsudviklingen påvirker kapitalgevinsterne størrelse.

En øget støtte til landbruget, f. eks. i form af højere priser, bliver derfor kapitaliseret i form af højere ejendomspriser. Det er til glæde for dem, der har ejendommene på det tidspunkt, hvor støtten øges. For den efterfølgende generation er man tilbage i udgangssituationen. Den øgede støtte betyder blot tilsvarende øgede omkostninger.

Højere priser på de afsatte produkter vil på kort sigt virke som en økonomisk forbedring. Det gælder derimod ikke på længere sigt, når ejendommene er blevet omsat til et højere prisniveau.

Finansieringsomkostningerne er afgørende for privatøkonomien i dansk landbrug. Med stigende ejendomspriser og med stigende kapitalintensitet vil fremmedkapitalen få relativt større betydning.

Rentens højde er bestemt af opsparings-tilbøjelighed, investeringslyst, inflationsforventninger, renten i udlandet og pengepolitikken.

I Danmark har vi haft et højt realrenteniveau. Her har den økonomiske politik været en afgørende faktor. For landbruget er en høj nominel rente i særlig grad tyngende, fordi den for landbruget interessante realrente bør beregnes som den nominelle rente minus prisstigningerne på landbrugsvarer. Denne realrente er højere, end hvis man korrigerer med den almindelige inflations-takt.

Den nominelle rente og realrenten påvirker ejendommens pris. Har man været i stand til at forudse udviklingen i den nominelle rente og priserne, er der ingen problemer. Bliver prisstigningerne derimod lavere end forudset, kommer landmanden i klemme, når lånene er fast forrentede.

Sammenfattende kan man sige, at forventningerne med hensyn til indtjening og inflation har betydet, at ejendomspriseniveauet har været for højt. Det gælder specielt, når man tager den høje realrente i betragtning. Den høje rente er igen på afgørende vis påvirket af den økonomiske politik.

Konklusioner

Landbrugets fremtid er afhængig af en lang række forhold, sådan som det er vist foran. Med hensyn til de enkelte punkter er der usikkerhed med hensyn til, hvad der vil ske.

Det er derfor mere vildledende end vejledende at fremkomme med bombastiske udtalelser, der i detaljer præciserer den fremtidige udvikling.

Vores analyse kan derimod anvendes til at anvise nogle udviklingstendenser og anvise nogle måder at tilpasse sig på, der er fordelagtige for landbruget.

Vi kan konstatere, at der for øjeblikket er betydelige overskudsproblemer i forbin-

delse med i-landenes landbrugsproduktion. Det skaber budgetproblemer og internationale handelsproblemer.

Produktionen skal begrænses. Det skal ske i alle industrilande. Det er vigtigt, at landbrugsstøtten overalt reduceres. Det kan bedst ske i forbindelse med de nylig igangsatte GATT-forhandlinger.

Som led i disse forhandlinger må EF acceptere en betydelig reduktion af den prisstøtte, der ydes i dag. For EF er det især den betydelige støtte til kornproduktionen, der falder i øjnene. Gennem en sænkning af kornprisen vil man få en generel sænkning af alle landbrugspriser.

Det afgørende er, om en sådan løsning kan gennemføres politisk, uden at vi til gengæld får en lang række nationale støtteordninger.

Det kan langt fra udelukkes, at landbrugs-situationen i i-landene på lidt længere sigt vil se gunstigere ud. Det forudsætter, at man igen får en højere vækst i verdensøkonomien, og at u-landene får løst deres gældsproblemer. Under disse forudsætninger vil u-landene øge deres import af korn og andre fødevarer fra i-landene.

Dette er perspektiverne på længere sigt, som ikke frigør os fra ansvaret for at foretage en tilpasning af landbrugsproduktionen her og nu.

Hvordan skal dansk landbrug så tilpasse sig? Hidtil har dansk landbrug forsøgt at løse indkomstproblemet ved en stadig mere intensiv produktion, som har betydet en væsentlig udvidelse af kapitalapparatet og øget anvendelse af indkøbt gødning, foderstoffer, kemikalier m.v.

En øget intensivering inden for dansk landbrug er ikke vejen frem. For det første er en intensivering omkostningskrævende. Det kræver kapital, og det kræver større indkøbte mængder af rå- og hjælpestoffer udefra. Nettoindtjeningen herved behøver ikke at være positiv. For det andet trækker miljøkrav og etiske krav i retning af en mindre intensiv produktion. En omlægning af

produktionsformerne behøver ikke på længere sigt at give et dårligere økonomisk resultat. I den sammenhæng må man ikke glemme, at de anderledes producerede produkter vil kunne opnå en overpris.

Dansk landbrug må tilpasse produktionsformerne således, at de krav, som samfundet stiller, tilgodeses. Dansk landbrug må tænke på at udvide produktionssortimentet. I stedet for at producere et fåtal meget ensartede produkter må man nu i gang med at producere et større antal differentierede produkter. Landbruget må være meget opmærksom på rentabiliteten i de nye produktioner.

Dansk landbrug skal desuden være meget opmærksom over for nye anvendelsesmuligheder for traditionelle produkter. Der tænkes her på industriel anvendelse af landbrugsprodukter. Man må desuden søge gennem en større forarbejdningsgrad at finde nye afsætningsmuligheder.

Fleksibilitet og omstillingsevne vil være vigtige for landbruget. Man skal passe meget på ikke at foretage store og omfattende investeringer, der vanskeliggør en omlægning af produktionen. Det er vigtigt at investere i en teknik, der uden for store ekstra

investeringer muliggør produktionsændringer.

Et helt centralt punkt er landmandsuddannelsen. Det er vigtigt, at man forsøger at integrere uddannelserne inden for landbrugssektoren med uddannelserne i det øvrige samfund. Det vil være lettere at øge tilgangen af driftige unge til erhvervet, hvis uddannelserne er stærkt integreret i det øvrige uddannelsessystem. Det betyder, at uddannelsen ikke er spildt, hvis man alligevel ikke ønsker en fremtid eller ikke har mulighed for at skabe sig en fremtid i landbruget.

Det er vigtigt for landbrugserhvervets overlevelsesmuligheder, at der er en interesse for erhvervet blandt unge. Det er dem, der skal være med til at realisere nye tanker og nye ideer.

Landbrugets fremtid i industrilandene ser ikke allerlysest ud. Hvilken plads dansk landbrug får, afhænger i første række af dansk landbrugs tilpasningsevne. Her må landbruget selv tage initiativer med hensyn til at tilpasse sig, som nævnt ovenfor. Foretager man den nødvendige omlægning, vil man også opnå den nødvendige bistand fra det øvrige samfund.

Holdbarheden i bondelivsformen og nødvendigheden af at fjerne skællene fra øjnene

Hanne Wittorff Tanvig, forskningsmedarbejder ved Sydjysk Universitetscenter

I de 200 år, hvor stavnsbåndet har været ophævet, har dansk landbrug altid haft problemer. Men problemernes mangfoldighed og størrelse har vist aldrig været som nu. Nogle af disse problemer ytrer sig som svigtende tilgang af unge til landbrugserhvervet. I landbrugskredse er man yderst bekymret for den faldende søgning til erhvervet. På ganske få år er tilgangen til landbrugsskolerne f.eks. mere end halveret. Man frygter, at der ikke er tilstrækkeligt mange til at videreføre det traditionelle danske landbrug, som også på anden vis er truet af strukturudviklingen. I det følgende skal der gås tættere på arbejdskraftsituationen og strukturudviklingen. Hvad består problemerne af og kan de overhovedet løses inden for rammerne af den eksisterende landbrugsstruktur? Måske er det den bondelivsform, som ophævelsen af stavnsbåndet førte til, der er blevet noget i vejen med – i de unges øjne? Artiklen bygger på nogle af resultaterne af et forskningsprojekt med titlen »Hvilken fremtid har et erhverv uden ungdom?«, forestået af Sydjysk Universitetscenter.

Landbruget er underlagt udviklingen i det øvrige samfund

Det er slet ikke nyt, at der fattes arbejdskraft i landbruget. Der har gentagne gange været sådanne problemer. Mere overraskende er måske nok, at det omvendte også har gjort sig gældende. I nogle perioder har der været større efterspørgsel efter arbejde i landbruget, end der har været pladser til,

senest f.eks. i 1970'erne. Da var byerhvervene i krise. Den udadgående strøm har dog været dominerende, fra land til by.

Denne arbejdskraftoverførsel mellem hovederhvervene og udvekslingen mellem land- og byerhverv afspejler både, at den teknologiske udvikling i landbruget har mindsket behovet for arbejdskraft og at der har været arbejde at få i byerne, bl.a. i landbrugets følgeindustri. Der er tre væsentlige forudsætninger for, at landbruget har kunnet klare sig på trods af den konstante donorrolle:

1. Det har løbende været muligt at mekanisere og automatisere.
2. Det har været almindeligt, at familien har taget del i gårdens drift, når der var behov for det.
3. Der har været en konstant tilførsel af nyt blod i form af mange unge, som »bare« skulle ud at tjene.

Alle tre forudsætninger kniber det med nu. I nogle år er det navnlig familiens arbejdskraft, der har svigtet. Mens svigtende tilgang af unge først er slået igennem på det allerseneste. Dette virker tilsammen særdeles hårdt og har belastet besidderne, som har fået øget arbejdsbyrde og -tid samtidig med tiltagende ensomhedsproblemer. Erstatning for den manglende arbejdskraft findes ydermere ikke fuldt ud ved øget mekanisering – ikke alle funktioner kan fuldautomatiseres. Teknikken skal betjenes og dyrene er ikke maskiner. Derfor er problemet også størst på de traditionelle brug med ar-

bejdskraftintensiv produktion, typisk med alsidig produktion og stort husdyrhold. Det kan være een af forklaringerne på, at de fleste af Landbrugets Arbejdsgiverforenings medlemmer gav udtryk for, at de ikke havde problemer med at finde tilstrækkelig medhjælpere, i en undersøgelse i 1986. Hovedparten af medlemmerne må antages at have en anden bedriftsstruktur, hvor det i højere grad er muligt at tilvejebringe arbejds- og lønvilkår som andre erhvervs.

Af tabel 1 fremgår navnlig faldet i den familiebase-rede medhjælp, og stagnationen i den faste fremmede medhjælp. Den familiebase-rede medhjælp aftager i den periode, hvor det bliver nødvendigt at supplere med lønarbejde uden for bedriften og hvor også børnene i højere grad end tidligere er beskæftiget uden for bedriften.

Sammenholdes udviklingen inden for de forskellige medhjælperkategorier med udviklingen inden for antallet af bedrifter, fås, at der siden 1979 omtrent ikke har været fald i den faste fremmede medhjælp, men til gen-

gæld har været et stort fald i antallet af bedrifter (ca. 25%) og et endnu større fald i den familiebase-rede medhjælp på ca. 33%.

Strukturudviklingen har med andre ord fået det traditionelle, danske, familiebase-rede landbrug til at fylde mindre i landskabet, målt i beskæftigelse og beskæftigelsens sammensætning.

Det, der gør problematikken særligt nærværende i disse år, er derfor, at der er opstået et relativt større behov for fast fremmed medhjælp, end tilgangen til erhvervet kan tilfredsstille.

Dette ekstrabehov opstår tilmed i en periode med faldende ungdomsårgange og et øget udbud af konkurrencedygtige uddannelser og jobs. Men der er heller ikke så mange unge fra landet, og heraf unge der »bare« skal ud at tjene. De unge er mere målrettede end tidligere og deres mål gælder ikke i tilstrækkelig udstrækning landbrugserhvervet, til at behovet for arbejdskraft kan dækkes ind.

Tabel 1. Medhjælp i landbruget 1950–1985 (juni måned)

	Børn og slægtninge	Fast fremmed medhjælp	Midler- tidig medhjælp
1950–54	64.900	120.100	16.800
1966	18.650	36.100	3.550
1967	17.600	31.650	2.850
1968	14.900	25.650	3.550
1969 1)	12.250	22.450	3.250
1970–74	8.900	17.900	5.150
1978 2)	6.500	15.800	4.200
1979	5.750	16.500	4.700
1980	6.050	15.250	4.100
1981	5.500	14.850	3.450
1982	5.600	15.300	3.500
1983	5.150	17.000	3.550
1984 3)	4.450	14.700	—
1985	4.150	16.250	3.300

1) Juli

2) Excl. medhjælp på gartneribedrifter fra dette år

3) Stikprøve

Kilde: Landøkonomisk Oversigt, div. årgange

Den traditionelle bondelivsform er desuagtet god til at holde ud – men hvor længe? Det er også bondelivsformen, der vil komme på prøve med de forsøg på problemløsning, som er planlagt i de centrale landbrugskredse. Her tænkes på reform af landmandsuddannelsen, samfundskontakten og PR af forskellig karakter, der alle sigter mod at trække unge til erhvervet og i mindre grad at ændre selve erhvervets betingelser.

Det er barske vilkår, at skulle rekruttere ny arbejdskraft i en situation, hvor konkurrenterne har gode kort på hånden. Bondelivsformen skal i al fald kunne bevise sin overlegenhed i en sådan situation.

I det næste tages udgangspunkt i holdbarheden af det selvstændige landbrug og selvstændighedstrangen som alfa og omega for de unges lyst til erhvervet.

20.000 heltidsbrug i år 2000 og behov for tilgang af unge, selvstændige landmænd?

Et område, som på det seneste har været diskuteret kraftigt, har været landmandsuddannelsen. Dog ikke så meget ud fra, hvor mange landmænd, der skulle uddannes, som mere det at ændre uddannelsen, ud fra forskellige formål. Der har f.eks. været et ønske

om, at gøre uddannelsen mere attraktiv for de unge og at give flere afstigningsmuligheder, bl. a. som landbrugssvend eller faglært landbruger. Der er derfor sket et vist skred og etableret en begyndende accept af behovet for at rekruttere unge, der ikke allesammen skal være selvstændige landmænd. Det følgende viser, at det vist ikke er for tidligt at tænke i de baner.

20.000 bedrifter i år 2000 er nok et skræmbillede for mange af os. Men så lad os da være meget optimistiske og sige 70.000 brug i 1995, som Statens Jordbrugsøkonomiske Institut har gjort det. Og lad os så se på, hvor mange unge, selvstændige landmænd, der er behov for at få uddannet de følgende år.

Tabel 2 viser udviklingen i antallet af bedrifter og besiddernes alder. Den faktiske udvikling i første tiår (1974–1984) er fremskrevet i tiåret 1974–1984. Dvs. at den til- og afgang, fordelt på alder, der fandt sted på grund af bl. a. strukturudviklingen i den første periode, fortsætter på samme måde i den næste. Tabellens resultat er, at der er flere besiddere end det optimistiske skøn for antallet af bedrifter – *uden* tilgangen af unge under 30 år. En væsentlig grund til den forholdsvis ringe afgang af besiddere i perioden er, at rigtig mange af besidderne af de landbrug, som forventes at overleve, er relativt unge og derfor forventes også at gøre sig gældende i 1994.

Tabel 2. Antal bedrifter fordelt efter brugers alder, 1974 og 1984, fremskrevet til 1994

Alder	1974	1984	1994
Under 30 år	4895	4511	?
30–39	18238	13410	12360
40–49	28178	21323	15690
50–59	31538	25612	19403
60–69	24474	21200	17160
over 70	8049	9286	8056
I alt	115372	95342	72669

Kilde: Landbrugsstatistik, 1974 og 1984

(Tabellen omfatter besiddere af brug på over 5 ha og inkluderer gartneri. Antallet af uoplyste er desuden fordelt ligeligt ud på alle aldersgrupper.)

Udfra en sådan tilgang kan der ikke dokumenteres behov for flere uddannede, unge selvstændige landmænd – snarere tværtimod! Har man ikke den fædrene gård og kapitalgrundlaget i orden, så kan drømmen om at være selvstændig landmand være meget luftig. Uanset hvor fejlagtig tabellen skulle vise sig at være, må resultatet give anledning til at gribe sig alvorligt i egen barm og i langt højere grad end hidtil gøre sig forestillinger om landbrugsstrukturen og uddannelsesbehov. På den baggrund forekommer udkastet til reform af landmandsuddannelsen, at være for spagfærdig. Forslaget til reform af uddannelsen tager ikke noget klart udgangspunkt i erhvervets fremtidige struktur eller tilstræben efter samme. Dermed beskæftiger den sig heller ikke med muligheden for en udstrakt omstrukturering og ændret behov for arbejdskraft og kvalifikationer.

Der er f.eks. heller ikke meget ved at være landbrugssvend, hvis det kun er noget, man har papir på og at arbejdsvilkårene i øvrigt forbliver uforandrede. Faktisk vil det følgende bl. a. vise, at de største problemer for de unge, der er i gang med landmandsuddannelsen, knytter sig til selve erhvervet og dets forskellige vilkår og at uddannelsen kun spiller en birolle i deres syn på egen og landbrugets fremtid.

De unge i landbruget vil noget mere – og er anderledes

I de senere år er mange andre unge end lige landmændenes egne sønner alene, der ønsker at komme ind i landbruget. Flere end halvdelen af de unge på grundskoleholdene er nu fra byerne. Relativt set er det således lykkedes at komme længere ud i rekrutteringen af nye landbrugere. Uden tilgangen af de unge fra byerne i den periode, hvor tilgangen af de unge fra landet svigter, ville billedet have set mere alvorligt ud. Men denne situation er man også betænkelig ved.

For de unge fra byerne anses for at have et urealistisk billede af landbrugserhvervet og opfattes som nogle, man ikke kan basere erhvervets fremtid fuldt ud på.

Den faldende tilgang af unge fra landet og et i øvrigt stort frafald af landbrugselever i uddannelsesforløbet tilskrives ofte følgende antagelse: De unge har primært søgt erhvervet for at blive selvstændige landmænd. Når de opdager, at det af mange grunde er svært, og for nogle usandsynligt, at blive selvstændige landmænd, så vælger de at forlade erhvervet helt. Når selvstændighedstrangen og i det hele taget den landbokultur, som knytter sig til selvejet og familiebruget således ikke kan indfries, fravælges landbruget, uden skelen til, at der også er andre organisationsformer og funktioner i landbruget. Denne antagelse er dybt forankret i landbrugskredse og er underforstået i de fleste af de forslag til løsninger af problematikken, som er fremført. Den er også underforstået i den undersøgelse, som er foretaget parallelt med SUCs undersøgelse. Her tænkes på »En analyse af rekruttering af medhjælp til landbruget«, gennemført for Dansk Landbrugs Realkreditfond af Observa og bearbejdet af afdelingsleder *Aage Walter-Jørgensen*. Undersøgelsens sammenfatning indledes f. eks. med ordene:

»Lysten til landbrug og ønsket om, at blive selvstændig landmand er den drivende kraft bag tilgangen af unge til erhvervet. Interessen for at søge til landbruget er følgelig stærkt påvirket af udsigterne for erhvervets fremtid, af samfundets syn på landbruget samt af mulighederne for at få egen bedrift. Samtidig spiller arbejdsforholdene i landbruget samt de praktiske og teoretiske uddannelsesstilbud en betydelig rolle for de unges valg af landbrug som erhverv. Det er opfattelsen blandt såvel landmænd som de unge i erhvervet, at en forbedring på disse felter vil fremme tilgangen af de unge til landbruget...«

Nogle af de unge i SUCs undersøgelse anvender lignende tænkemåde og kan ikke forestille sig en anden landbrugsstruktur. Men mange tænker anderledes og gør ikke fremtiden i landbruget afhængig af selvejet!

Det kan jo nemlig godt være, at de unge rent faktisk ikke opfatter dansk landbrug som synonym med det familiedrevne, selvejede landbrug og så selvfølgelig som de etablerede landbrugskredse. De unge, der står på spring til at videreføre landbruget, er f.eks. vokset op i en tidsalder, hvor skoleuddannelser og massemedier har skabt mulighed for udjævning af de kulturforskelte, der ellers har knyttet sig til land- og bylivet. De er også vokset op i en landbrugsstruktur, der har båret præg af industrialisering og en række forhold, som samlet set stiller spørgsmålstegn ved det reelle i eksistensen af eller overlevelsesmuligheden for det traditionelle danske landbrug. *Dette stolte traditionelle landbrug synes at være af mere historisk end reel karakter for de unge.* Til gengæld udtrykker de unge stor interesse for andre sider ved landbrugserhvervet. Især dem som ikke har snævre bånd til den fædrene gård tillægger således landbruget nogle kvaliteter, der er uafhængige af ejer- eller organisationsformen. Det forekommer måske betegnende, at de tillægger den indholdsmæssige side ved arbejdet i landbruget stor betydning, mens de etablerede landmænd og landbrugskredse mest fokuserer på det nødvendige i at opretholde den selvejede organisationsform. De unge, der her tænkes på, giver arbejdet med dyr, naturen og det, at arbejdet kan være meningsfyldt meget stor vægt.

De unge er og tænker mere åbent – lad os slå det fast!

De har et meget mere differentieret syn på det at være landbruger. For størsteparten er det ikke altoverskyggende at skulle være selvstændig landmand. Selv blandt landbrugsgets kerneungdom – landmændenes egne sønner – forholder det sig sådan, at mange forventer, at være beskæftiget ved landbru-

get *men ikke som selvstændig landmand.* Og langt over halvdelen ville sige »ja, tak« til et godt tilbud om ansættelse. Tabel 3 viser, at der rent faktisk er flere, der forventer en ansættelseslignende stilling end at være selvstændige.

Tabel 3. Forventet beskæftigelse om 5 år (efter afsluttet uddannelse), %

Selvstændig landmand (inkl. medhj. ægtefælle)	23
Beskæftiget inden for landbruget, men ikke som selvstændig landmand (ansat)	37
Andet inden for landbruget (incl. deltidslandmænd)	9
Læse videre til noget inden for landbruget (f. eks. på Landbohøjskole)	11
Andet	22
Ej besvaret	1
I alt	100
Absolut	394

Fremtiden er dog ikke sikret

På trods af den store interesse for at blive i erhvervet uden at skulle være selvstændig landmand, har udbuds- og efterspørgselssiden alligevel ikke uden videre opnået det nye balancepunkt. For mange har tidligere haft overvejelser om at forlade erhvervet, nemlig 52%. Tager man i betragtning, at undersøgelsen omfatter de mest solide støtter af dansk landbrug, der måtte findes blandt nutidens unge, må det siges at være mange, der har haft overvejelser om at forlade erhvervet. I stedet for at have forladt erhvervet, som mange af deres kammerater har gjort det på et tidligere tidspunkt, har de indtil videre valgt at forblive, og *mange af dem er i stedet indstillet på en anden beskæftigelsesform end at være selvstændig landmand.* Men betingelserne skal i så fald

være i orden, ellers må man frygte, at de gør alvor af overvejelserne om at forlade erhvervet sidenhen.

Det er så afgørende erhvervets usikre fremtidsudsigter, der præger de unges egen usikkerhed om egen placering. Af tabel 4 fremgår det, at også arbejdstiden har stor betydning og således en af de faktorer, der adskiller arbejdsvilkårene i landbruget fra andre erhvervs. Herefter tildeles det, at man ikke kan være eller blive selvstændig og miljødebatten omtrent ens betydning. Også lønfaktoren, og praktikophold samt muligheden for at have socialt samvær med andre unge betyder noget, men ikke i samme udstrækning som de førnævnte faktorer.

Tabel 4. Årsagerne til at de unge har overvejet at forlade erhvervet, %

<i>For usikre fremtidsudsigter</i>	<i>65</i>
<i>For lang arbejdstid</i>	<i>47</i>
<i>Svært at blive/være selvstændig</i>	<i>41</i>
<i>Miljødebatten fjernede lysten</i>	<i>40</i>
<i>Dårlig løn</i>	<i>28</i>
<i>Praktikophold fjernede lysten</i>	<i>22</i>
<i>Svært at have socialt samvær</i>	<i>21</i>
<i>Dårlig uddannelse</i>	<i>5</i>
<i>Uddannelsen kan ikke kombineres med andre uddannelser</i>	<i>4</i>
<i>Uoverskueligt uddannelsesforløb</i>	<i>2</i>
<i>Andre årsager</i>	<i>31</i>

(Tabellen summerer ikke op til 100, da de unge har fået flere end een svarmulighed).

De unges overvejelser om, at forlade erhvervet har derfor meget dybtgående årsager. Og de knytter sig så fundamentalt til selve erhvervet, at de kun i ringe grad vil blive tilgodeset igennem de mere operationelle forhold af uddannelses- og til en vis grad arbejdsmarkedspolitisk karakter, der har været bragt frem til løsning af problemet.

Der skal sættes mere ind på at fastholde de unge

Undersøgelsen omfatter bl.a. også en række spørgsmål om synet på landbrugets produktions- og organisationsforhold. I særdeleshed er der spurgt ud, om vilkår under og erfaringer med praktikophold og hvorledes de unge oprindeligt kom i kontakt med landbruget. Bredt konkluderet forholder de unge sig temmelig kritisk overfor disse faktorer. I særlig grad må resultaterne dog rette opmærksomheden på betydningen af praktikopholdet. Et praktikophold kan få afgørende betydning for de unges videre færd. I sig selv er det ikke skidt, men for de unge med ringe forhåndstilknytning til erhvervet kan et dårligt praktikophold føre til, at de forlader erhvervet uden at have stiftet ordentligt bekendtskab med det. I mange tilfælde ville praktikkdelen af landmandsuddannelsen tjene landbrugets gunst på længere sigt ved at være uddannelsesrettet fremfor mest at være et spørgsmål om at kunne få en billig arbejdskraft.

Det samlede resultat giver også på andre måder et billede af dansk landbrugs ungdom som værende lidt anderledes, end man forestiller sig i landbrugskredse. De unge giver landbruget en chance, men de stiller krav til landbrugets produktions- og organisationsforhold. Strukturudviklingen taget i betragtning behøver landbruget derfor *ikke* at komme til at mangle kvalificeret arbejdskraft. I virkeligheden kan de unge, der i dag er i gang med landmandsuddannelsen, blive de brobyggere mellem den livsform, der er på retur, og det øvrige samfund. I stedet for at drage til byen vil de unge være interesseret i at blive i landbruget, hvis betingelserne mere end tilfældet har været hidtil kommer til at ligne alternativet i byerne og byerhvervene. En bremse på strukturudviklingen kan ligefrem være betinget af de unges fortsatte interesse for landbruget.

Det betyder, at diskussionerne om, hvad der skal til for at løse arbejdsmarkedspø-

blematikken ikke må stoppe ved, hvordan man tiltrækker de unge. Man må gå videre og sikre nogle vilkår for produktion og organisation i landbruget, som de unge kan tilslutte sig. Det er især ude i selve erhvervet med dets arbejds, produktions- og livsvilkår, problemerne findes og skal løses. Man kunne tænke sig, at landbruget gik i samarbejde med det øvrige samfund om en langsigtet erhvervs- og arbejdsmarkedspolitik, der gjorde landbruget mere tiltrækkende og overbevisende. På den baggrund er det at forflygtige problematikens kerne, når man f.eks. bruger gode kræfter, i flere år, på at forsvare og fastholde krav om en landmandsuddannelse i de »frie skolers« regni. Det er kun vigtigt for den aller inderste kreds af etablerede landbrugere og så landbrugsskolerne, en kreds der netop er skrumpet betydeligt ind. Problemets karakter pe-

ger på, at landbruget ville vinde ved at lægge nogle af dogmerne på hylden. Og at erhvervet derved får en fremtid med ungdom.

Kilder:

De danske Landboforeninger, Danske Husmandsforeninger, Danmarks Landboungdom og Foreningen af danske Landbrugsskoler (1987): Udkast til reform af Landmandsuddannelsen.

Landbrugets Arbejdsgiverforening (1986): Undersøgelse af arbejdskraftsituationen blandt medlemmerne.

Statens Jordbrugsøkonomiske Institut (1985): Strukturudviklingen i landbruget frem til 1995. Rapport nr. 21.

Aage Walter-Jørgensen (1987): En analyse af rekruttering af medhjælp til landbruget. Gennemført for Dansk Landbrugs Realkreditfond.

Hanne Wittorff Tanvig (1987): Landbruget og de unge? Notat 11/87 i serien Kooperativ Forskning, Sydjysk Universitetscenter.

Hanne Wittorff Tanvig (1988): De unge i landbruget – motiver for erhvervsvalg og syn på fremtiden. Notat 14/88 i serien Kooperativ Forskning, Sydjysk Universitetscenter.

SOMMERUDFLUGT

tirsdag den 14. juni 1988

Vi har hermed den fornøjelse at invitere selskabets medlemmer med ledsagere på vor årlige sommerudflugt, der i år går til Vendsyssel.

Vi mødes ved Tylstrup Kro, Tylstrupvej 36 (Hovedvej 13), hvorfra vi kl. 10.00 i busser kører til Birkelse gods.

Frokosten indtager vi på Luneborg Kro i Store Vildmose.

Vi kører derefter til Børglum Kloster og Nordjysk Pelsdyrforsøgsfarm i Jelstrup.

Vi forventer, at være retur ved Tylstrup Kro for afslutning ca. kl. 18.00.

Af hensyn til prisudviklingen og den lange hjemtransport bedes det bemærket, at der ikke er arrangeret fællesmiddag som afslutning.

Turens pris incl. bus, frokost med en øl/vand og kaffe m.v. er kr. 250,00 pr. person.

Tilmelding til Landhusholdningsselskabets sekretariat, telefon 01 35 02 27, inden den 31. maj 1988.

Jordbrug, samfund og miljø

Henry E. Jensen, professor og *Niels Erik Nielsen*, professor, Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole

Indledning

Danmarks samlede areal udgør 3,45 mio. hektar, hvoraf ca. 80 pct. eller 2,75 mio. hektar anvendes af et effektivt jordbrug. Som følge heraf har Danmark i forhold til befolkningens størrelse en stor fødevarerproduktion og en betydelig nettoeksport af fødevarer. I 1985 var nettovalutaindtjeningen fra landbrugseksporten ca. 35 mia. kr., hvilket er af samme størrelsesorden som nettovalutaindtjeningen fra byerhvervene.

Jordbruget yder således et væsentligt bidrag til samfundshusholdningen. Dertil kommer, at det danske jordbrug sikrer befolkningens forsyning med sunde fødevarer til konkurrencedygtige priser. Dette forudsætter imidlertid anvendelse af hjælpestoffer, kulturtekniske foranstaltninger og tekniske hjælpemidler i betydeligt omfang, hvorved jordbruget influerer på miljøet.

Samfundet ønsker, at jordbrugets virksomhed ikke skader vand, jord, luft, flora og fauna, og at værdifulde naturvidenskabelige og rekreative områder ikke forringes. Det er derfor en væsentlig problemstilling, hvorvidt frembringelse af en stor planteproduktion af god kvalitet, et effektivt og konkurrencedygtigt jordbrug, en optimal resourceudnyttelse og en effektiv beskyttelse af miljøet og de naturgivne ressourcer er forenelige mål.

Samfundsmæssige forhold

I 1988 markeres 200-året for de store landboreformer, herunder stavnsbåndets ophæ-

velse, hvilket skete i henhold til forordning af 20. juni 1788, og udskiftningen, udflytningen og overgang til selveje, hvilket især blev fremskyndet ved forordninger af 1769, 1781 og 1792. Disse reformer førte til, at danske bønder blev frie mænd med egen jord arronderet (fordelt) omkring beboelse og produktionsbygninger. Dermed blev grunden lagt til den selvejerform i det danske jordbrug og den bebyggelsesmæssige struktur i det åbne land, som vi kender i dag. Samfundet har således igennem forordninger og lovgivning igennem mere end 200 år angivet rammerne for jordbrugets erhvervsudøvelse.

I henhold til den nugældende landbrugslov skal tilstræbes at værne dyrkningsjorden og de dertil knyttede landskabelige værdier, således at både jordbrugets erhvervsøkonomiske interesser og hensynet til det omgivende miljø tilgodeses. Endvidere skal tilstræbes at sikre en forsvarlig udnyttelse af jordbrugsmæssige arealressourcer og at sikre en hensigtsmæssig udvikling af jordbrugserhvervene og en forbedret konkurrenceevne i disse erhverv. Til trods herfor er meget betydelige arealer af fortrinlig jordbrugsmæssig kvalitet imidlertid igennem de seneste 50 år inddraget til andre formål. Dertil kommer, at jordbrugserhvervets aktuelle erhvervsøkonomiske status er yderst anstrengt.

I henhold til lov om miljøbeskyttelse skal tilstræbes at forebygge og bekæmpe forurening af luft, vand og jord. Igennem det sidste tiår har en tiltagende forurening af vandmiljøet imidlertid kunnet konstateres, hvilket kan henføres til udledninger af forure-

nende stoffer fra industri, landbrug og bysamfundene. I konsekvens heraf har samfundet planlagt og iværksat omfattende foranstaltninger vedrørende forebyggelse og bekæmpelse af forurening af vandmiljøet. Disse foranstaltninger påvirker i betydeligt omfang jordbrugets valg af produktionsmetoder og driftsform.

Den struktur og de driftsformer og produktionsmetoder, som aktuelt karakteriserer dansk jordbrug, er således fortsat i vid udstrækning en konsekvens af samfunds-skabte forudsætninger af politisk og erhvervsøkonomisk art. Dertil kommer den tekniske udvikling samt de internationale vilkår, som det danske landbrug er underkastet i kraft af dets placering som eksport-erhverv.

Naturgrundlaget

Det naturbetingede grundlag for jorddyrking og planteproduktion omfatter jord- og vandressourcer samt klimaforhold. Jord dannes oprindeligt ved fysisk og kemisk sønderdeling af faste bjergarter og under indflydelse af aktiviteten af akkumulerede rester af adskillige makroskopiske og mikroskopiske dyr og planter. Den faste fase af jorden består af mineralske partikler samt organisk materiale, herunder humus, der er restprodukter af døde organismer, som er nedbrudt til et stadium, hvor den oprindelige struktur og oprindelse ikke mere kan erkendes. Hulrummene eller porerne mellem de faste bestanddele, der i mineraljord udgør 40–50 pct. af det totale jordvolumen, er udfyldt af jordvand, der altid indeholder opløste organiske og uorganiske stoffer, og jordluft.

Jordens produktivitet eller dens egnethed som voksemedium for kulturplanter er betinget af såvel dens kemiske som dens fysiske egenskaber, som påvirkes af mikrobiologiske processer i jorden. En jord, som indeholder tilstrækkelige mængder af de nød-

vendige plantenæringsstoffer i tilgængelig form, som ikke er udtalt sur eller alkalisk, og som ikke indeholder toksiske stoffer, besidder en kemisk betinget frugtbarhed eller produktivitet for plantevækst. Jordens egnethed for plantevækst er imidlertid ikke alene knyttet til forekomsten og tilgængeligheden af plantenæringsstoffer, men er også betinget af jordens mekaniske egenskaber og termiske regime samt jordens egenskaber vedrørende magasinerings og transport af luft og vand. Jordens naturgivne produktivitet medfører oftest begrænsninger i planteproduktionen, for så vidt som der ikke foretages korrektioner ved anvendelse af hjælpestoffer eller kulturtekniske foranstaltninger. Under danske klimaforhold øges den naturbetingede surhed i jorden med tiden, hvilket kan medføre frigørelse af toksiske stoffer, eksempelvis aluminium, hvorved kulturplanternes vækst hæmmes. Det er derfor oftest nødvendigt med mellemrum at tilføre kalk til landbrugsjord. Den fysiske betingede produktivitet kan eksempelvis være begrænset af manglende lufttilgang til planternes rodsystem på grund af for langsom afdræning af overskudsvand, hvilket afhjælpes ved hensigtsmæssig dræning, hvorved rodudviklingen øges og vandforsyningen forbedres. Dette er blot to eksempler på, at jordens produktivitet kan forbedres ved anvendelse af hjælpestoffer og kulturtekniske foranstaltninger.

Klimaforhold af særlig betydning for planteproduktion omfatter solenergi, temperatur og nedbør. For almindelige landbrugsafgrøder regnes der med vækstperiode, når døgntemperaturen i middel er 5°C eller derover, hvilket i gennemsnit for en lang årække er tilfældet i perioden maj-oktober. I forhold til den årlige svingning i den modtagne solstråling er den årlige temperatursvingning forsinket ca. 1 måned. I det tidlige forår begrænses planteproduktionen derfor især af lav temperatur, medens der om efteråret kan være for lidt sollys i forhold til temperaturen. Af den modtagne stråling ud-

gør ca. halvdelen sollys, hvoraf en tæt plantebestand kan optage ca. 80 pct. Nytteeffekten af den optagne lysenergi i bruttofotosynteseprocessen er imidlertid kun ca. 10 pct., hvortil kommer, at ca. halvdelen af den opnåede bruttoproduktion tabes ved afgrødens respiration. I nettoproduktionen kan således maksimalt indgå ca. 4 pct. af lysenergien eller ca. 2 pct. af den totale stråling i vækstopperioden. En betydelig del af nettoproduktionen indgår i stub- og rodrester, og ved høst sker der et vist tab. Sættes summen af disse tab til 50 pct. af nettoproduktionen, svarer det høstede nettoudbytte til maksimalt 2 pct. af lysenergien eller 1 pct. af energien i den totale solstråling i vækstopperioden. Det er herved bl.a. forudsat, at afgrøderne er velforsynede med vand, hvilket ved naturlig vandforsyning oftest kun er tilfældet i en del af vækstopperioden. Om sommeren er afgrødernes vandbehov væsentlig større end nedbøren. Underskuddet kan dækkes delvis ved udtørring af jorden, hvorfor god og dyb rodudvikling er fordelagtig, og delvis ved kunstig vanding, hvilket især sker ved pumpning fra grundvand. I denne forbindelse er det fordelagtigt, at den årlige nedbør er væsentlig større end den maksimale årlige fordampling, hvilket medfører nedsivning og grundvandsdannelse og mulighed for kunstig vanding i sommerperioden.

Ud fra en helhedsvurdering har Danmark et godt naturbetinget grundlag for en stor planteproduktion. En effektiv udnyttelse af dette naturgrundlag forudsætter imidlertid en hensigtsmæssig anvendelse af hjælpestoffer og kulturtekniske foranstaltninger.

Aktuel og potentiel planteproduktion

Siden århundredskiftet er den gennemsnitlige planteproduktion i Danmark mere end fordoblet. Dette resultat er nået ved plante-forædling, hvorved der er fremskaffet mere ydedygtige sorter, ved sikring af afgrødernes

næringsstofbehov gennem gødskning med natur- og handelsgødning, ved anvendelse af kulturtekniske foranstaltninger i form af kalkning, dræning, jordbehandling, vanding og læplantning med henblik på sikring af afgrødernes vandforsyning og optimering af afgrødernes fysiske vækstbetingelser, samt ved effektiv bekæmpelse af ukrudt, skadedyr og plantesygdomme. Til trods for den produktivitetsstigning, der således har fundet sted, er den aktuelle planteproduktion oftest væsentlig mindre end den potentielle produktion, der er den planteproduktion, der kan opnås i en sund afgrøde, hvor væksten kun er begrænset af lystilgang og temperatur. Det betyder, at de potentielle planteproduktionsmuligheder langt fra er udnyttede, og at den aktuelle planteproduktion sandsynligvis endnu engang vil kunne fordobles. Der ligger en betydelig forskningsmæssig udfordring i at fremskaffe den viden, der er nødvendig for, under indfrielse af nødvendige krav til plantekvalitet og optimal ressourceudnyttelse og miljøbeskyttelse, at kunne realisere en sådan produktivitetsstigning i det praktiske jordbrug.

Planteproduktion og næringsstofbalance

Planter indeholder et stort antal grundstoffer. Kulstof optages som kuldioxid fra atmosfæren, og ilt optages fra jordluften. De egentlige plantenæringsstoffer optages i opløst form igennem rodsystemet, og hidrører fra næringsstofreserver i jorden, natur- eller handelsgødning, eller organisk affald, der er tilført jorden. Industriens udvikling, herunder den teknologiske udvikling inden for gødningsfabrikationen, har siden 1920 medført et rigt varieret udbud af handelsgødning til jordbruget, hvilket har muliggjort planteproduktion baseret på erstatningsdrift, således at jordens planteernæringsmæssige status og produktivitet har kunnet opretholdes eller endog forbedres gennem tilførsel af na-

tur- eller handelsgødning, selv om der med de høstede afgrøder fjernes betydelige mængder af plantenæringsstoffer.

Under danske klimaforhold er nedbøren på årsbasis større end fordampningen, hvilket resulterer i nedadgående vandbevægelse gennem jordlagene og afstrømning til overfladevand og grundvand i en del af året. Som følge heraf vil der ske et vist tab af plantenæringsstoffer ved udvaskning fra de øverste jordlag, uanset om jorden gødskes og dyrkes eller henligger som naturareal. Opretholdelse af et højt produktivitetsniveau i plantedyrkningen vil dog oftest medføre en potentiel forøgelse af udvaskningstabet, som imidlertid kan begrænses til et minimum ved hensigtsmæssigt valg af tilførselstidspunkt og dosering af natur- eller handelsgødning samt ved hensigtsmæssigt valg af sædskifte og dyrkningsteknik under de givne jord- og klimaforhold.

Kvælstoftab ved udvaskning fra landbrugsarealer er af særlig interesse i relation til beskyttelse af vandmiljøet mod forurening. Ved gødsning med kvælstof i henhold til afgrødernes optimale behov og ved i videst muligt omfang at sikre optimale vækstforhold, herunder især vandforsyningen, vil afgrøderne ved høsttidspunktet have tømt jorden for uorganisk kvælstof. Imidlertid indeholder jorden store kvælstofmængder i form af organiske kvælstofforbindelser, her-

under humus, hvorfra der gennem vækstperioden og store dele af afstrømningsperioden ved mikrobiologiske processer frigøres kvælstof i uorganisk form. Uorganisk kvælstof i nitratform vil kunne udvaskes, såfremt der ikke i afstrømningsperioden i videst muligt omfang opretholdes et plantedække, der løbende optager det ved mineralisering frigjorte kvælstof. Grønne marker gennem efterårs- og vintermånederne, bl.a. i form af vintersæd og overvintrende efterafgrøder, samt hensigtsmæssigt valg af tilførselstidspunkt og dosering af naturgødning er derfor også væsentlige elementer i strategien for begrænsning af udvaskningstabet fra landbrugsarealer til vandmiljøet.

Afslutning

Frembringelse af en stor planteproduktion af god kvalitet ved optimal ressourceudnyttelse og under effektiv beskyttelse af miljø og naturgivne ressourcer vurderes som en realistisk målsætning. Indfrielse af denne målsætning forudsætter imidlertid en betydelig forskning og udvikling på jordbrugsområdet samt tilvejebringelse af de nødvendige erhvervsøkonomiske forudsætninger for realisering af målsætningen i det praktiske jordbrug.

En kort fremstilling om forsuringsproblemet og nitratskrækken m.m.

Flemming Juncker, godsejer

Der ventes behov for 30 milliarder kroner til forureningsbekæmpelse. Sæt en væsentlig del deraf viser sig at være unødvendigt eller overdrevet.

I en nylig (1985) i bogform udgivet redegørelse for den meget omtalte luftforurening: En introduktion i luftforurening af dr.phil. *Jes Fenger* omtales der side 159 to *jord og vand*-dominerende buffersystemer, dels bikarbonatsystemet, der sikrer pH over 6, og dels aluminiumssystemet der, når bikarbonaten bliver opbrugt og ikke kan følge med udvaskningen, giver pH-værdier under 5 og derfor kan føre til en *voksende for-suring* af jorden og vandet i småsøerne i Sverige og Norge som følge af nedbørens voksende svovldioxydindhold. Dette er vel stadig lidt tvivlsomt!

Da størsteparten af den skov- og ager-jord, der ikke kalkes til »forhindring« af »forsuringen« synes at stabilisere sig både oppe- og nedefra omkring pH 5,5 med et karakteristisk kulstof/kvælstofforhold på ca. 10, må der findes et tredje buffersystem, formentlig repræsenteret af *ammoniak*, der, forekommende i fornøden mængde under oxydative forhold, synes at dominere intervallet mellem pH 5 og 6.

Dette synes at have undgået »forsurings« tilhængernes opmærksomhed (de betragter oftest ammoniak som et »giftstof«); ret beset burde dette systems anerkendelse vist kunne danne baggrund for en afblæsning af verdens tiltagende »forsuringsskræk« baseret på svovl- og kvælstofoxyder i atmosfæren; disse angives med forbehold på bogens s. 26 årligt at have en udsivning i verdens atmosfære på højst 200 mio. tons elementært svovl og ca. 400 mio. tons elementært kvælstof, begge som oxyder i atmosfæren. Af disse angives henholdsvis 27

pct. og 5 pct. som antropogent bidrag, altså hidrørende fra menneskenes nyere luftforureninger.

Heroverfor står en (også s. 26) anslået udsivning til atmosfæren på ca. 1200 mio. tons ammoniak, der repræsenterer ca. den *dobbelte basemængde*, som det syrepotentielle, der repræsenteres af de ovennævnte S- og N-oxyder i årlig udsivning til eller dannelsen i atmosfæren.

Den anden halvdel af atmosfærens ammoniakmængder, der synes tilovers efter neutralisation af S- og N-oxyderne, *kan tænkes* – ved halvt at omdannes til nitrat i jorden – eventuelt at neutralisere sig selv til ammoniumnitrat, en »god gødning«.

Tilbage i *jordfasen* vil yderligere være en *årligt frigjort* ammoniakmængde, der kan skønnes til mindst ca. 10 pct. af de i skemaet i bogens s. 74 anslåede 40.000 mio. tons kulstof frigjorte i størrelsesordenen ca. 1 pct. årligt fra jordbundens organiske kulstofforråd med *et C/N forhold på ca. 10* ved forrådnelse (nedbrydning) altså omkring i alt ca. 4000 mio. tons ammoniak årligt.

Disse store mængder vil enten:

- 1) optages direkte af planterne,
- 2) nitrificeres (oxyderes) til nitratkvælstof i jorden,
- 3) tabes til atmosfæren ved ammoniakudsivning, eller
- 4) bindes til organiske syrer (især COOH-grupper), hvis dannelse, oftest ved mikrobiel aktivitet, er første stadium i det organiske affalds nedbrydning, der før eller især senere efter ammoniakneutralisa-

tion og den deraf følgende forsinkelse i form af varig humus, ender med total mineralisering til kulsyre og vand.

Hvilken af de fire veje, den i jorden frigjorte med naturgødskning forøgede ammoniakmængde fortrinsvis vil gå, styres normalt af jordens aktuelle reaktionsforhold.

På basisk, eventuelt opkalket jord over pH 6, vil vejene 2) og 3) dominere, og da planternes kvælstofbehov fortrinsvis dækkes af det ved vej 2) dannede nitratkvælstof, vil vej 1) ved pH over ca. 6 oftest kun udgøre en reservemulighed for planterøddernes kvælstofforsyning, hvis rigelig nedbør og følgende nedadgående bevægelse i større stil udvasker det nitrat, som er dannet i stigende mængder ved pH over ca. 5,5 ved vej 2). Ved pH mellem 5 og 6 vil vejene 1) og 4) dominere, mens 2) og 3) træder i baggrunden ved faldende pH og kun spiller en lille rolle under 5,5.

Ved pH under 5 vil vej 1) vanskeliggøres for *mykhoriza-manglende* planter, og vejene 2) og 3) overvejende være udkonkurreret af vej 4), mens jorden så vil vise en udpræget *ammoniakhunger* med betydelig optagelse af ammoniak fra atmosfærens indhold deraf, hidrørende fra vej 3), udsivningen fra jorden til atmosfæren, hvor pH-niveauet er over ca. 6 eller højere i basisk eller opkalket jord, hvor også vej 2) fremmes med stigende reaktionstal. Ved pH mellem 6 og 7 vil vej 4) i for stor udstrækning være udkonkurreret af calciumionen i jordvæsken, måske kun i mindre grad ved et pH, der er over 7, typisk ved ca. 8 i »den sorte jord«, chernozem.

Ammoniakkens vej nr. 4), neutralisation af det organiske affalds midlertidige sure bestanddele, fortrinsvis carboxylsyre, synes at være grundlaget for jordbundens *humusholdning* gennem en retardering af de organiske stoffers alternative *hurtige* mineralisation, som normalt sker over pH 6 i nærværelse af mineralske baser, fortrinsvis calciumionen, som forekommer i jordvæsken i nærværelse af bikarbonationen over pH 5,5.

Over ca. pH 5,5 går calcium i opløsning med bikarbonat og udvaskes med jordvæsken ned til dette niveau. Herunder vil det fortrinsvis være *ammoniak*, der som alternativ til calcium neutraliserer det organiske affalds syrer.

Eksempelvis kan Ca-karboxylatet $\begin{matrix} \text{COO} \\ \diagup \\ \text{---} \\ \diagdown \\ \text{COO} \end{matrix} \text{Ca}$ let dekarboxyleres til nyt calciumkarbonat CaCO_3 , hvorefter CO-resten kan videreoxyderes til nyt karboxyl, der igen neutraliseres med det til calciumbikarbonat hydrolyserede CaCO_3 , hvorved affaldet fortsat hurtigt kan nedbrydes helt til CO_2 og vand osv.

Neutralisere karboxylgruppen i stedet med ammonium til -COONH_4 , synes affiniteten mellem C og N så stor, at der snarere afgives vand, end der sker dekarboxylering.

Modsat Ca som base vil *ammoniak* derved kunne indbygges i de ved den begyndende omsætning hydrolyserede polysaccharider (med eventuelt gendannede aldehydgrupper) og ligninger, der hydrolyseres til fenylpropaner, der begge ved delvis oxydation vil kunne udvikle karboxylgrupper, og således efter neutralisation med ammonium ved kondensationer og eventuelt krydsreaktioner under aerobe forhold synes at kunne udvikle et netværk af kulstofkæder og -ringe sammenbundne med ammoniumkvælstofbroer af forskellig og varierende art (ofte i imidposition).

Derved kan det organiske affald i stedet for hurtig nedbrydning udvikles til meget stabile kolloide makromolekyler – såkaldt varig humus (tysk Dauerhumus), som uforstyrret i jorden kan udvise halveringstider på op til flere hundreder af år, men som ved stærk bearbejdning i agerjord eller ved kalkning kan falde til et ret lille antal år, to cifrede tal, eventuelt mindre.

Den varige humus, hvis rigelige dannelse forudsætter *en samtidig* tilstedeværelse af *rigeligt ammoniakkvælstof og organisk affald*, (halmrig staldgødning eller ubrændt nedpløjet halm og et reaktionstal mellem pH 5 og 6), vil indeholde ca. 5 pct. ammonium-kvæl-

stof overvejende heterocyklisk bundet og oftest ca. ½ pct. henholdsvis svovl og fosfor. Den har som acidoider, der især binder sig til mineral Kornenes overflader, en stor basebindende og vandbindende evne og kan derigennem repræsentere en i større dybde stærkt øget frugtbarhed i jorden, der supplerer eller ofte endog delvist kan erstatte jordens lerindhold.

Den er et velegnet substrat for jordens mikro- og makroflora, der medvirker til, at der kan opbygges et for luft- og vandholdningen gavnligt system af store og små porer, en optimal fysisk tilstand.

Organisk surhed i jorden, under pH ca. 5,5, kaldtes tidligere *kalktrang* og helbredtes ved kalkning eller mergling, men er i virkeligheden snarere mangel på ammoniak, og burde snarere betegnes som *ammoniakhunger* og helbredes ved tilførsel af *kvælstof i ammoniakform* – ikke i nitratform, som ikke kan helbrede ammoniakhungeren af naturlige kemiske årsager.

Kalkning vil på de fleste, især lidt lettere jorder *modvirke humusdannelsen*, som derimod vil fremmes ved rigelig ammoniakgødskning fremfor nitratgødning. Den svenske jordbundskemiker Santé Mattsson, der i fyrerne påviste ammoniakkvælstoffets uundværlige funktion fremfor nitratkvælstoffets mere passive reserverolle i jordens affaldsomsætning, advarede imod, at man ved at gøde med nitrat i stedet for med ammoniak, *berøvede* jorden ammoniakkens livsvigtige funktioner i jordbundens kemiske omsætninger.

Ammoniak er grundpillen i det buffersystem, som fremfor alt sikrer jorden mod forsuring ved at neutralisere den organiske surhed til pH ca. 5,5. Affaldets kulstofforbindelser retarderes i deres gradvise nedbrydning i det sure stadium ved neutralisation med jordens ammoniak og sikrer derved en jords varige humusholdning, bufferen omkring pH ca. 5,5 – den muldtilstand, som netop synes at være idealet i det »økologiske landbrug«, hvor ammoniak

altså *ikke* er et farligt giftstof, men en naturlig livsbetingelse, der nu kan og bør suppleres med den syntetiske produktion ved det, der synes at være »planteverdenens naturlige neutralpunkt« pH ca. 5,5.

I min bog »Humus«, Gyldendal 1985, har jeg i kapitel 3 på siderne 57 til 97 refereret Santé Mattssons først i fyrerne i Sverige fremsatte humusteorier, der hidtil *ikke* er accepteret alment i landbruget, men er *bekræftet* i skovbruget.

Det kan jo synes lidt af et paradoks, at netop kalkningen, som oftest opfattes og specielt i Sverige anbefales som modforholdsregel mod den almene »forsuring«, nu som ovenfor fremstillet snarere synes at øge forsuringen gennem sin nedsættende virkning på humusdannelsen og sin fremmende virkning på humusnedbrydningen.

Forklaringen herpå ligger formentlig i det forhold, at det gennem kalkningen forøgede reaktionstal i jorden til pH ca. 6 og derved, virker fremmende på omfanget af ammoniakkens oxydation til nitratkvælstof, altså øger syremængden i verden ved overførsel af basisk kvælstof til surt og derved klart forringer mængden af verdens bedst distribuerede basiske princip, den basiske kvælstofform ammoniak, der – ved dens naturlige dominerende buffersystem mellem pH 5 og 6, tilsyneladende optimalt for planteverdenen ved rigelig ammoniakforsyning, netop sikrer verden mod overdreven forsuring, fordi syre-baseproblemet, buffersystemet mellem ammoniak og de sure organiske stoffer – den retarderede kulstofnedbrydning – netop dermed forsinker den endelige mineralisering til kuldioxyd, er af et langt *større surhedsomfang* og derfor *helt dominerende i forhold til svovl- og kvælstofoxydernes begrænsede forekomst* der kan neutraliseres såvel af kalk som af ammoniak.

Verdens årlige totale ammoniakomsætning på over 4000 millioner tons (se ovenfor) ligger *sandsynligvis* i en størrelsesorden, der er mere end syv gange så stor i basevirkning som atmosfærens *potentielle syrevirk-*

ning i form af dens årlige (s. 26 i luftforureningsbogens omtalte) omsætning i svovl- og kvælstofoxyder, ca. 600 millioner tons som elementært S og N.

Det store ammoniakalske buffersystem i atmosfære, jord og vand synes således at sikre et dominerende pH-niveau under aerobe jordbundsforhold på mellem 5 og 6, mens havets pH på knap 8 er sikret af de mineralske baseaktiviteters dominans i havet. Afgørende for verdens reaktionsforhold synes således kvælstoffets amfotere forekomst som *surt, basisk eller neutral efter behov*, styret af reaktions- og redoxforhold, at være.

At den basiske kvælstofform kan veksle som luftart efter lokalt behov og adsorberes efter tidsmæssigt behov til jordbundens kolloider, eventuelt bindes kemisk i dem, gør dens allestedsnærværelse lettere og bufrer eller ophæver dens eventuelle giftvirkninger til i stedet at være en velsignelse for verdens automatiske humusregulering, takket være kulstofforbindelsernes ofte hensigtsmæssigt retarderede mineralisering som modspil i form af dannelsen af varig humus.

Hvis calcium havde været lige så let fordelelig i verden som ammoniakkvælstoffet, havde den vist været gal! Heldigvis ligger sedimenterne fast. »Es ist dafür gesorgt!«

Når verdens landbrug i den sidste menneskealder stort set har kunnet fordoble sin produktion, ligger en væsentlig del af årsagerne i fremkomsten af den syntetiske ammoniak og dens nyere anvendelse som basiske kvælstof.

Verdenskrig I blev indirekte årsag til fremkomsten af den billige ammoniak syntese (Haber-Bosch-metoden, som kun lettere modificeret endnu dominerer i verden).

I forlængelse heraf gav Verdenskrig II stødet til, at den billige ammoniak med dens store i Amerika opbyggede fremstillingskapacitet i løbet af fyrrerne empirisk anerkendtes som en billigere og mere hensigtsmæssig kvælstofgødning end nitratet, salpeteren, der var fremstillet ved oxydation af

ammoniak, som derfor som billigere halvfabrikat slog nitratet ud som dominerende på kunstgødningsmarkedet.

Fra USA udgik den direkte brug af flydende ammoniak og Urea (dehydreret ammoniumkarbonat), som blev de dominerende kvælstofgødninger i verden, *mens* kalkammon-salpeter (kalken er tilsat for at fjerne ammoniumnitratets eksplosionsfare ved N-procenter over ca. 30) med godt halvdelen af kvælstoffet i ammoniakform udkonkurrerede Ca-nitratet, der havde domineret mellemkrigsårene, men nu var blevet alt for dyrt.

I tresserne dukkede verden over kortstråede hvede- og rissorter op som resultat af et af Rockefellerfoundation startet forædlingsarbejde i Mexico, og som har vist sig universelt anvendelige og vist, at der nu med fordel verden over til korn ofte kan gødes med ammoniakkvælstofdoser omkring 250 kg rent N pr. ha, uden at det giver ødelæggende lejesæd eller andre ulemper.

Denne udvikling (den såkaldte, ofte siden 1970 forkætrede (?) *grønne revolution*) har således allerede, bl.a. ved ammoniakkvælstoffets hjælp, bevirket ca. en fordobling af verdens fødevareproduktion gennem den sidste menneskealder, så resterende sult i verden alene nu er et spørgsmål om fordeling og økonomi – altså også oftest om politik – ikke om manglende teknisk viden.

Når megen »moderne videnskab« gennem den sidste snes år i et uforståeligt omfang har bestræbt sig på at miskreditere denne forbavsende udvikling til det bedre og søger at modvirke den kemiske industri i almindelighed og de til verdenslandbrugets fremskridt knyttede kemiske industrier i særdeleshed, synes det i væsentlig grad at baseres på en grov misopfattelse af ammoniakens rolle i verden, som netop har demonstreret sin uundværlighed som det naturlige frugtbarhedsgrundlag med begyndende rehabilitering af *tidligere tiders* rovdrifts resultater som vidtstrakt ørkendannelse og overgræsning med humustab og udbredt *ammoniak-*

hunger, er det en overraskende »benægtelse af fakta«, som før eller senere må korrigeres.

Man er endda i visse kredse (ikke mindst i Skandinavien) gået så vidt, at ammoniak bliver hængt ud som et giftstof, der i destilleret vand i en koncentration på få p.p.m. frastøder fisk, mens enhver praktiker er fortrolig med, at langt større uskadelige ammoniakkoncentrationer i jorden og andre steder, adsorberet eller kemisk bundet til organiske såvel som mineralske kolloider, (hvor de ofte end ikke kan konstateres korrekt ved de almindelige analysemetoder), er helt ugiftige.

Den oxyderede kvælstofform nitrat opfattes også *fejlagtigt* (se prof. Bonnevie) som en farlig gift direkte for mennesker og indirekte ved udledning til havet, hvor det naturlige forhold i virkeligheden er det, at kvælstoffet i naturen frit efter behov og forhold kan omveksles i tilstandsform mellem surt (oxyderet), basisk (reduceret) og inaktivt (neutralt).

Den sure form er overvejende i væskeform og forsvinder ofte herfra til den neutrale luftform ved kemisk eller biologisk aktivitet under relativt iltfattige forhold. Herfra kan kvælstoffet ved visse biologiske aktiviteter (også fotosyntese) tilbageføres til den reducerede basiske form, som er proteinets obligate byggesten, som også kan fremstilles syntetisk ved kemiske processer ved en vis moderat energiindsats.

1 kg naturgas (methan) kan konverteres til lidt mere end 1 kg ammoniak – det må betragtes som billigt.

Under iltrige forhold kan såvel det luftformige neutrale kvælstof (N_2) som den reducerede form (ammoniak) oxyderes til det sure nitrat såvel ved kemiske reaktioner (høj temperatur) som i naturen (biologisk) ved en kunstig forhøjelse af reaktionstallet (kalkning), der kan forstyrre den naturlige balance ved, at for meget af klodens kvælstof *for tidligt via nitratudvaskning* udføres til havene og herfra denitrificeres til atmosfæren som neutralt kvælstof.

Havenes ret konstante og lidet varierende lave indhold af nitrat- og ammoniakkvælstof synes baseret på et naturligt denitrifikationsforhold (i Østersøen ifølge Johan Søderstrøm omkring $\frac{2}{3}$ af den årlige tilførsel), der altså er et naturligt led i verdens totale kvælstofhusholdning og balance mellem de tre former. Nitrifikationen af ammoniak til nitrat synes altså at være den naturlige regulering af et eventuelt ammoniakoverskud, hvis dette får pH til at stige væsentligt over 5,5.

Vor kalkning af jorden, der var fornuftig, da menneskene havde formindsket og forsuret jordens humusmængder (skabt ammoniakhunger) ved rovdrift og overgræsning, og vi måtte klare os med en formindsket ammoniakcirkulation, var *efter* ammoniaksyntesens advent og erkendelsen af, at planterne lever fuldgodt på ammoniak, forfejlet. Vi har siden *fejlagtigt opretholdt* troen på kalkningens velsignelser og *vanskeliggjort derved* (og også ved andre misforståelser, bl.a. halmbrænding) vor genopretning af jordens fulde frugtbarhed med maksimale humusmængder.

Hvis vi engang skulle få for meget ammoniak i verden, kan vi trøste os med, at den økonomiske fordel ved brug af ammoniak som kunstgødning da falder bort, og at nitratreguleringen via havets denitrifikation kan virke igen som nu, hvor kvælstoffet blot for hurtigt føres tilbage til atmosfæren ved vor traditionelle kalkning med påfølgende for stor nitratdannelse.

Bortset fra muldfattige, vanskeligt bearbejdelige lerjorder ville en stærk reduktion af vor nu ca. 2 millioner tons store årlige kalktilførsel (ca. 700 kg pr. ha) være en stor fordel for dansk landbrug, og særligt på vore lettere jorder i løbet af nogle år medføre en stærk reduktion af nitratudvaskningen, som i dag bebrejdes landbruget fra det øvrige samfund, med eller uden berettigelse.

Det formenes af mange landmænd og deres *rådgivere*, at et så lavt pH som 5,5 vil reducere deres produktionsmuligheder,

men det må erindres, at vore forsøgsresultater eller erfaringer, der tyder på dette, overvejende er konstaterede *dengang*, man ensidigt gødede med kalksalpeter, altså med over 95 pct. nitrat, med andre ord ved en sandsynlig tilstedeværelse af udbredt *ammoniak* hunger i *pløjelaget*.

Siden tresserne, da ammoniakgødskningen hos os blev dominerende med samtidig stærkt voksende kvælstofdoser, viser forsøgene, at der gennemgående ikke høstes større afgrøder *alene* efter kalkning til højere pH (meddelelse fra chefkonsulent Kaj Skriver 1985).

Chefkonsulent *Johs. Olesen* udtrykte i sin tid sin mening herom således: »Ved rigelig og korrekt gødskning kan man glemme reaktionstallet«. Korrekt gødskning er at bruge ammoniumkvælstof fremfor nitratkvælstof og at give rigeligt magnesium fremfor calciumkarbonat.

Brug af dolomit i moderat omfang og rigeligt ammoniumkvælstof frem for nitratkvælstof vil således kunne ventes at give bedre resultater *også ved pH nedtil ca. 5,5* end overkalket jord.

I vore gode *løvskove* har man maximum af tilvækst ved en selvregulering omkring pH 5,5, og kalkning i skoven gør erfaringsmæssigt skade, mens reaktionstal lavere end pH 5 normalt vil kunne hæves ved øget jævn lystilgang *uden kalkning*.

Forsuringen af vore skovjorder er kun en myte eller et resultat af for tætte mørke bestande med hæmmet affaldsomsætning.

Bortset fra lokale skader i visse tyske bjergegne, især omkring Bøhmens grænser,

hvor der brændes for meget svovlrigt brunkul i store kraftværker, er skovdødsfænomenerne ligeledes en myte, *hvis* skaderne generaliseres for større dele af Europa.

I Sverige, Danmark, Nordtyskland og England konstateres nu stigende svovlmangel i mange afgrøder, særlig raps, kål og hvede, fordi man ikke længere bruger svovlholdig kunstgødning (superfosfat).

De danske og nordtyske kraftværkers nu lovbealede røggasvaskninger til svovlfjernelse fra luften synes således i stor udstrækning at være fejlinvesteringer til mange milliarder kroner og D-mark, ligesom overdreven nitratrensning fra spildevand og andre udløb, så længe man stadig og ubekymret tillader *afiltning af havvandet* gennem bundskrabning og muslingefiskeri med store skader, eksempelvis i *Limfjorden*.

Nitratudslippet til havet synes at de-nitrificeres for over halvdelens vedkommende og synes derved at virke forbedrende på havets af andre årsager reducerede iltindhold.

En anerkendelse af ammoniakens betydning i jorden fremfor nitrat og følgende reduktion af vor overdrevne kalkanvendelse ville reducere nitratudvaskningen væsentligt, men næppe forbedre havets iltbalance før bundoprivningens skadeforvoldelse erkendes og reduceres.

Dansk miljøpolitik synes på mange områder at være på uøkonomisk vildspor! Vi har ikke råd til at fortsætte. Heller ikke med at undergrave vort landbrug, selv om vore naboer synes at gå samme vej som vi, om end langsommere.

"Min succes er jo også Sparekassens succes."

Lars Christensen, 22 år. Nyslået driftsleder fra Næsgård Agerbrugsskole.

"Jeg vil være landmand. Men ikke for enhver pris. Jeg vil også have råd til at rejse ud og se verden. Man kan ikke udvikle noget, hvis man lever med skyklapper på.

Inden jeg er 25, vil jeg have min egen gård, og jeg regner med al mulig støtte fra SDS. Altså ikke bare goodwill, når der skal lånes. Jeg venter også, de kan gi' råd og vejledning, når jeg skal have finansieret maskinkøb. Feks. med likviditetsberegning og den slags. Jeg kan

li', at de blander sig, i hvert fald sådan forretningsmæssigt. SDS er aktive, og det skal de også være. De skal jo tjene penge ligesom os andre."

Kom ind og stil nogle krav til dit pengeinstitut. Forlang SDS' nye brochure om dine økonomiske muligheder, når du selv skal bestemme farten.

SPAREKASSEN sds

Økonomirådgivning i perspektiv

Svend Rasmussen, lektor, lic.agro., Økonomisk Institut, Landbohøjskolen

Indledning

At være økonomirådgiver for landmænd er ofte en svær opgave. Ikke specielt på grund af de økonomiske problemstillinger, der findes på en landbrugsbedrift. Disse problemstillinger er i deres natur ikke mere komplicerede end de økonomiske problemstillinger i andre virksomheder. Men på grund af de særlige forhold, som gør sig gældende omkring det at formidle økonomisk rådgivning.

Disse særlige forhold vedrører det personlige element i rådgivningsprocessen. Uden at generalisere vil jeg her pege på tre forhold, som stiller særlige krav til økonomikonsulentens evner vedrørende formidling af økonomisk rådgivning til landmanden.

For det første er landmandens private økonomi, bolig, familie og levevilkår typisk en integreret del af landbrugsvirksomheden. Virksomheden kan derfor ikke betragtes isoleret, og rådgivning omkring virksomhedens økonomi og udvikling vil direkte eller indirekte være rådgivning, der også vedrører familiens levevilkår og private økonomi.

For det andet er landmænds uddannelse og baggrund ofte vidt forskellig fra rådgiverens. Rådgiverens baggrund er en lang formel uddannelse og arbejde med begreber og metoder, der er indlært gennem teoretisk undervisning og udviklet gennem forskning. Landmandens baggrund er typisk en kort formel uddannelse og et stort praktisk erfaringsgrundlag som den vigtigste basis for beslutninger. Rådgivning indebærer således en konfrontation mellem to forskellige referencerammer (Nitsch (1985)).

For det tredje er virksomhedsejere i landbruget *landmænd* i dette ords egentlige be-

tydning. Gennemførelse af produktionen er det centrale, og de biologiske/tekniske forhold har typisk landmandens primære interesse. Økonomien er afledt af produktionen og ikke omvendt, og andre kvaliteter end profitmaksimering indgår (også) som motiver for landmænd i udøvelsen af deres erhverv (Landquist och Lundkvist (1983), Pedersen (1985), Insulander et al. (1986), Olsson (1987)).

Hertil kommer, at der i landbruget ikke er nogen egentlig tradition for professionel ledelse og økonomisk styring af virksomhederne. Først i løbet af 80'erne er der sat fokus på driftsledelsen som afgørende for landbrugsbedriftens økonomiske overlevelse og udvikling. Økonomirådgiverne har en stor opgave i at hjælpe landmænd til en bedre udøvelse af denne driftslederfunktion i landbruget.

Det er med baggrund i det her anførte, at jeg i det følgende vil søge at sætte økonomirådgivningen i perspektiv. Udgangspunktet er landmanden og hans problemer: Hvem er det, vi med den økonomiske rådgivning skal hjælpe? Hvad er rådgiverens mål med denne hjælp? Hvad er det, vi skal hjælpe ham med? Hvordan skal denne hjælp udøves?

På baggrund af behandlingen af disse spørgsmål afsluttes med en omtale af den økonomiske rådgivers uddannelse. På Økonomisk Institut er vi i øjeblikket ved at planlægge et nyt kursus med titlen: »Driftsledelse og økonomisk rådgivning«, som iværksættes første gang i forårssemesteret 1988. Hensigten med dette nye kursus er netop at forbedre uddannelsen af økonomikonsulenter til landbruget.

Sammendrag

Den fremtidige udvikling i landbruget og det omgivende samfund vil (fortsat) være præget af ændringer på en række områder. At hjælpe landmanden med tilpasning til disse ændringer er det centrale arbejdsområde for økonomirådgiveren. Økonomirådgivningens organisation og gennemførelse må samtidig tilpasses udviklingen inden for informations- og EDB-teknologien. Denne udvikling indebærer nye udfordringer og muligheder, der må søges udnyttet optimalt. Hertil kommer en stadig forøget viden om landmanden som driftsleder og person – en viden, som må udnyttes til en forbedring af selve rådgivningsprocessen.

Den økonomiske rådgivning må tilpasses den enkelte landmands baggrund og situation. Landmænd er meget forskellige, ikke blot ud fra direkte målbare størrelser som alder, økonomi og beskæftigelsesomfang i landbruget, men også i deres håndtering af beslutningsproblemer, deres holdning til usikkerhed, deres reaktion på ændringer og deres opfattelse af driftslederrollen. Grundlaget for succesfuld økonomisk rådgivning er, at man erkender og accepterer disse forskelle.

Formålet med økonomisk rådgivning er at forsyne landmændene med sådanne informationer og viden om de økonomiske relationer, at de bliver i stand til at træffe beslutninger, som bedst muligt tilgodeser deres mål. Det forudsætter, at landmandens mål og oplevelse af egen indsats sættes i centrum, og at rådgiverens og anden udenforstående interesser normer for mål og fremgang sættes i baggrunden. Den økonomiske rådgivning må indeholde sådanne elementer af undervisning og uddannelse, at den økonomiske rådgiver på sigt vil overflødiggøre sig selv inden for en række arbejdsområder.

Den økonomiske rådgivning vil undergå en stigende grad af kommercialisering. Fuld betaling for økonomisk rådgivning vil imid-

lertid indebære en fare for yderligere polarisering blandt landmænd.

Opgaverne for den økonomiske rådgivning er at forsyne landmanden med information, som muliggør udøvelse af driftslederfunktionen. Dette inkluderer udførelse af konkrete serviceopgaver og etablering af informations- og styringssystemer. Men hertil kommer opgaven at fungere som sparingspartner for landmanden. Disse opgaver må løses under samtidig udvikling af landmandens driftslederegenskaber.

Ved formidling af økonomisk rådgivning kan rådgiveren optræde i forskellige roller. Den rolle, som konsulenten optræder i, må være tilpasset den konkrete rådgivningssituation. Generelt må rådgivning og information være relevant, brugbar, dækkende og overskuelig og baseres på landmandens begrebsverden og forudsætninger. Hvis ikke, er der fare for, at landmanden oplever utilfredshed på grund af uoverensstemmelse mellem forventning og oplevelse.

En væsentlig del af økonomirådgiverens uddannelse i formidling af rådgivning må bero på erfaringer. Den teoretiske uddannelse giver kun en vis ballast for senere at kunne udvikle gode egenskaber som økonomirådgiver. For at forbedre denne ballast etableres der nu ved Økonomisk Institut, Landbohøjskolen, et nyt kursus, hvis formål er at gøre de studerende mere fortrolige med driftslederens og den driftsøkonomiske rådgivnings vigtigste funktioner og hjælpemidler.

Omgivelserne

De forhold, som landbrugets økonomiske rådgivere skal arbejde under i fremtiden, vil (fortsat) være præget af *store og hastige ændringer* i det omgivende samfund og i landbrugssektoren. Jeg skal her indledningsvis pege på en række af de forhold, som direkte eller indirekte vil have betydning for økono-

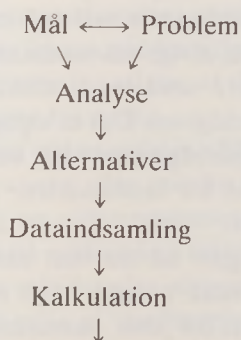
mirådgiverens arbejdsopgaver og økonomi-
rådgivningens organisation og udførelse.

- Overproduktion
- Nye produkter og serviceydelser
- Miljø- og kvalitetskrav
- Teknologisk udvikling
- Salg direkte fra bedrift
- Integration i økonomien
- Økonomisk usikkerhed
- Finansieringsproblemer og ejerformer
- Informationsteknologi
- Landmænds uddannelse
- Konkurrence om rådgivningsservice.

Hovedopgaven i den økonomiske rådgivning er at hjælpe landmanden med at foretage hensigtsmæssige tilpasninger til udviklingen inden for disse områder. Det drejer sig dels om udnyttelse af nye muligheder, og dels om imødegåelse af de trusler, som fremtidens udvikling vil indebære.

Landmanden i centrum

Den økonomiske rådgivningstjeneste og uddannelsen af økonomiske rådgivere har traditionelt været baseret på en opfattelse af landmanden som en økonomisk tænkende og rationelt handlende person. Problemstillinger behandles ud fra den traditionelle »videnskabelige metode«, og vi har antaget, at landmanden opfatter og behandler et beslutningsproblem under anvendelse af følgende model:

Valg af alternativ

Gennemførelse

Kontrol

Denne opfattelse betegnes af Nitsch (1985) som *lineær rationalitet* og modellen som den lineære beslutningsmodel. Opfattelsen og modellen har den store styrke, at den passer ind i den rationelle videnskabelige tankegang, som rådgiveren har lært gennem sin uddannelse. Og med profitmaksimering som det antagne mål er den økonomiske teori direkte anvendelig som rådgivningsgrundlag.

Men afbilder modellen den tankeverden, landmanden bevæger sig i, i forbindelse med beslutningstagen? Nitsch (1985) mener, at landmænd træffer beslutninger – ikke ved lineær rationalitet – men ved *adaptiv rationalitet*, hvorved forstås en løbende interaktion mellem vision (mål), eksperimenter og erfaring (søge-lære-proces).

Der er ingen tvivl om, at landmænds måde at træffe beslutninger på må ofres mere opmærksomhed. Den lineære beslutningsmodel kan anvendes som grundlag for rådgivning omkring mindre og velafgrænsede økonomiske problemstillinger. Men i den overordnede økonomiske planlægning og styring giver søge-lære-modellen utvivlsomt et bedre billede af landmandens tankeverden.

Opfattelsen af *landmandens mål og motiver* er også central for den økonomiske rådgivning. Det er landmanden, der som fuldt ansvarlig suverænt afgør, hvad der for ham er godt og skidt. Og derfor må rådgivningen tage udgangspunkt i landmandens mål.

I øvrigt er *landmænd meget forskellige*. De har forskellig baggrund, forskellige mål og forskellige forudsætninger. Nogle er nyetablerede, andre i afviklingsfasen. Nogle er økonomisk sårbare, andre er velkonsoliderede. Nogle er heltidsbeskæftigede, andre deltidsbeskæftigede.

Og på tværs af disse objektive grupperinger kan man desuden (subjektivt) inddele landmænd i driftsledertyper, baseret på forhold som holdning til usikkerhed, reaktion på ændringer og opfattelse af rollen som driftsleder.

Insulander et al. (1986) har ved en sådan gruppering identificeret 4 typer af landmænd: 1) Den passive (defensive) strateg, som undgår usikkerhed og kun tilpasser, hvis han tvinges af krise. 2) Den konservative (forsigtige) strateg, som ikke indlader sig på de store eksperimenter, som foretrækker stabilitet, men som tilpasser efter moden overvejelse. 3) Den rationelle tilpasser, som har klart formulerede mål (der rationelt forfølges), som er parat til at tage en risiko, hvis gevinstmulighederne er rimelige, som indsamler information og planlægger ud fra en rationel afvejning af mulighederne. 4) Innovatøren (spilleren), som altid er først med det nyeste, som er villig til at løbe en stor risiko, og som handler mere pr. intuition end efter planer.

Jeg tror, at mange kan genkende disse typer. Og der er ingen tvivl om, at de stiller vidt forskellige krav til den økonomiske rådgivning.

Grundlaget for succesfuld økonomisk rådgivning er, at man erkender og accepterer disse forskelle mellem landmænd, og at man i rådgivningen af den enkelte tager udgangspunkt i netop hans særlige forudsætninger, situation, mål og holdninger.

Mål for økonomisk rådgivning

Det næste væsentlige spørgsmål, som skal diskuteres, er målet for den økonomiske rådgivning. Og lad mig straks give min definition:

Formålet med økonomisk rådgivning af landmænd er at forsyne dem med sådanne informationer og viden om de økonomiske sammenhænge, at de bliver i stand til at

træffe beslutninger, som bedst muligt tilgodeser deres mål.

Denne definition er i overensstemmelse med argumentationen i foregående afsnit, som netop fremhævede landmanden og hans mål som udgangspunkt for den økonomiske rådgivning.

Formålet med den økonomiske rådgivning kan imidlertid ikke diskuteres uafhængigt af den økonomiske rådgivers ansættelsesforhold og finansiering.

Den ovenfor anførte definition er baseret på, at det er landmanden, som ansætter og betaler for de serviceydelser, som rådgivningstjenesten stiller til rådighed.

Ved hel eller delvis statsfinansiering er det imidlertid et spørgsmål, om rådgivningen ikke bør baseres på velfærdsøkonomiske betragtninger og tage udgangspunkt i samfundets mål.

I den udstrækning, landmandens og samfundets mål er sammenfaldende, er der ingen forskel. Men der er uden tvivl situationer, hvor målene divergerer. Samfundets mål med hensyn til økonomisk effektivitet, miljøforhold, rekreative interesser mv. kan afvige fra landmandens mål og ønsker.

Jeg tror, det er farligt at basere økonomisk rådgivning af landmænd på en sammenblanding af landmandens egne mål og samfundets mål. Selv om den landøkonomiske rådgivning i Danmark er delvis statsfinansieret, har der været tradition for, at den økonomiske rådgiver arbejder for landmændene. Og sådan bør det være. Hvis den økonomiske rådgivning forventes også at tilgodesamfundets mål (på områder, hvor disse måtte afvige fra landmandens), vil det kunne være særdeles konfliktfyldt at være økonomirådgiver. Det er vigtigt for tilliden, at økonomirådgiveren klart vælger »side«. – Ikke alene for landmanden, men også for samfundet.

At rådgive ud fra den formålsparagraf, som er omtalt ovenfor, kan indebære visse problemer for den økonomiske rådgiver.

Det betyder nemlig, at han må sætte sig ud over sine egne normer for, hvad landmanden bør have som mål. Insulander et al. (1986) diskuterer i denne forbindelse begreberne *subjektiv og normativ fremgang*. Subjektiv fremgang refererer til landmandens egen oplevelse af sin indsats – sin målopfyldelse. Normativ fremgang refererer til omgivelsernes vurdering af, i hvilken udstrækning landmanden opnår de mål, som man ud fra en rationel økonomisk synsvinkel bør stræbe efter. Omgivelserne omfatter landbrugsbedriftens interesser, herunder kreditinstitutioner, banker, foreninger og myndigheder, men også den økonomiske rådgiver hører med til disse interesser. Deres vurdering af landmanden og bedriften vil ofte alene bero på økonomisk effektivitet, og deres oplevelse af målopfyldelse kan derfor ofte afvige fra landmandens egen oplevelse.

Traditionelt har landboorganisationernes rådgivningstjeneste haft en slags monopol på økonomisk rådgivning af landmænd (banker, kreditinstitutioner, salgsrepræsentanter o.l. har også ydet en vis økonomisk rådgivning, men ikke som deres hovedbeskæftigelse).

Jeg tror, at der i fremtiden vil ske en større kommerialisering af rådgivningstjenesten. Private firmaer vil i større udstrækning gå ind og tilbyde økonomisk rådgivning på kommerciel basis. Og det vil tilføre den landøkonomiske rådgivning en sund konkurrence.

Spørgsmålet er, om målet for en sådan privat baseret rådgivningstjeneste vil afvige fra landboorganisationernes rådgivningstjeneste. Jeg har ikke noget empirisk belæg for min påstand, men jeg vil tro, at rådgivningsformen vil være forskellig.

Baggrunden er, at enhver rådgivning indeholder et større eller mindre element af undervisning og videreuddannelse af landmanden. Sat på spidsen kan man sige, at det overordnede mål for den økonomiske rådgivning, der ydes af landboorganisationer-

nes rådgivningstjeneste, må være at gøre den økonomiske rådgiver overflødig. Rådgivningen må have et indhold af undervisning, som betyder, at landmanden på længere sigt kan undvære økonomikonsulenten og klare løsningen af en lang række af opgaverne selv.

En privat baseret økonomisk rådgivning vil næppe have et sådant mål. Vil målet ikke netop være at »beholde kunderne i butikken«?

Mens landboorganisationernes rådgivningstjeneste tidligere i vid udstrækning ydede gratis økonomisk rådgivning, vil udviklingen fremover betyde en stadig stigende overgang til fuld betaling for rådgivningsservice. Jeg finder, at dette er en god og sund udvikling, idet det nemlig tvinger landmanden til at overveje værdien af den rådgivningsservice, han modtager.

Omvendt vil en sådan udvikling indebære en fare for en større polarisering af landmændene. Nogle landmænd kan og vil betale for en sådan rådgivningsservice. Men andre vil være tilbageholdende. Dels fordi de måske ikke ved, hvad de bør efterspørge, og dels fordi de i jagt på omkostningsbesparelse falder over sådanne serviceomkostninger først. Og disse sidstnævnte landmænd er formentlig dem, som har størst behov for økonomisk rådgivning. Problemet er bl.a. behandlet af Read (1987).

Opgaver for økonomisk rådgivning

Økonomirådgiverens overordnede opgave er at *gøre landmændene til bedre driftsledere*. Dels ved at udvikle landmandens driftslederevner, og dels ved at forsyne ham med information, der gør det muligt for landmanden at udøve denne driftslederfunktion.

Men hvad er *driftsledelse*? Giles (1987) definerer driftsledelse som det: »At finde ud af, hvad man vil gøre – og så gøre det«. Denne definition er ikke særlig præcis og

anvendelig. En lidt mere præcis definition giver Renborg og Fock (1977) ved følgende: »At styre virksomheden i en usikker verden, hvor stadig tilpasning til ændrede ydre forhold kræves med henblik på at tilgodese sine mål.«

Tilpasning til ændrede ydre forhold er nøgleordene i denne sammenhæng. Ændringer er reglen snarere end undtagelsen, og virksomhedens økonomiske overlevelse er afhængig af landmandens evne til at udnytte og tilpasse sig disse ændringer.

Men hvad er økonomirådgiverens opgaver mere præcist?

Økonomirådgiverens opgaver udspringer af landmandens behov, herunder:

- Mangel på information
- Manglende overblik over information
- Behov for tolkning af information
- Behov for diskussion/afprøvning af tanker og ideer.

På baggrund heraf kan økonomirådgiverens opgaver kort formuleres under følgende hovedoverskrifter:

- Forsyne landmanden med ekstern information
- Udføre konkrete serviceopgaver, fx i relation til skat, finansiering, investeringskalkuler, ejerskifte, regnskab, budget mv.
- Etablering og vedligeholdelse af informations- og styringssystemer.
- Fungere som sparringspartner.

De anførte punkter udgør et stort arbejdsområde for en enkelt konsulent. Ved organisation af det økonomiske rådgivningsarbejde er der derfor en del, som taler for en vis specialisering af økonomirådgiverens arbejdsområder. Men denne specialisering må ikke gå ud over behovet for en totaløkonomisk rådgivning og en evne til at rådgive ud fra en helhedsbetragtning.

Opgaven at fungere som *sparringspartner* må i fremtiden tillægges større vægt. Det drejer sig her bl.a. om at hjælpe landmanden med at erkende sin egen situation, sine mål og ønsker, sine muligheder og de trusler, som lurar i fremtiden. Det drejer sig om at lytte og om at hjælpe landmanden med at bearbejde idéer og muligheder for tilpasning og udvikling af bedriften. Landmanden har ikke som i større virksomheder en direktion, hvor idéer og muligheder kan diskuteres.

Af særlig betydning for fremtidens økonomiske rådgivningsopgaver skal fremhæves *informations- og edb-teknologien*. Såvel interne som eksterne data kan efterhånden indsamles eller stilles til rådighed i hidtil uanede mængder. Det er en vigtig opgave at sortere, bearbejde og organisere disse data således, at de transformeres til et optimalt informationsgrundlag for landmandens beslutninger. I denne sammenhæng vil udnyttelse af edb-teknologien være af central betydning; – men også det at kunne vurdere, hvilke informationer der er relevante, og hvilke der er mindre relevante for den pågældende landmand. I selve formidlingsfasen vil informationsteknologien stille muligheder til rådighed, som økonomirådgiveren må søge udnyttet bedst muligt.

Et andet område, som skal trækkes frem, vedrører afsætningen af landbrugsprodukter. Fremtiden vil indebære en større integration i afsætningskæden. Men samtidig vil en fortsat specialisering og vækst i bedriftsstørrelserne bevirke en stigende grad af afsætning og markedsføring direkte fra bedriften. *Markedsføringsopgaven* har ikke hidtil været blandt de opgaver, som vi har betragtet som en del af landbrugets driftsledelse. Men den økonomiske rådgiver må i fremtiden være forberedt på at kunne hjælpe og rådgive også på dette område.

Omgivelsernes syn på den enkelte virksomhed betragtes i moderne virksomhedsledelse som en vigtig strategisk faktor. Et godt image i det øvrige samfund, forståelse af virksomhedens betydning, kendskab til

dens produkter, tillid til kvaliteten, forståelse for dens problemer og følelsen af åbenhed er uden tvivl af stor betydning for omgivelsernes good-will og de rammer, som samfundet lægger for virksomhedens udøvelse.

Også landbrugsvirksomheden må være opmærksom på disse forhold. Den økonomiske rådgivers fremtidige opgaver vil også omfatte rådgivning af landmanden omkring denne funktion.

Økonomirådgivningens udførelse

Selve formidlingen af den økonomiske rådgivning bør som tidligere fremhævet tage udgangspunkt i den enkelte landmands særlige forudsætninger og situation.

Ved udøvelse af sin funktion kan den økonomiske rådgiver optræde i *forskellige roller*. Han kan optræde som specialisten (eksperthen), som analyserer et specifikt problem og giver forslag til løsning. Han kan optræde som diagnostiker, der som lægen stiller diagnosen for en sygdom. Han kan optræde som proceskonsulent, der organiserer samspil mellem forskellige interessenter. Han kan være sparringspartneren, som lytter og indgår som diskussionspartner. Og han kan være underviseren, som fokuserer på indlæring (Johnson (1975)).

Ofte vil der være tale om flydende overgange. Således vil (og bør) undervisningselementet i størst mulig udstrækning søges indarbejdet i enhver rådgivning. Men jeg tror, det er vigtigt, at økonomirådgiveren i de forskellige situationer gør sig sin rolle klar, idet den har betydning for den metode, som bør anvendes.

Ved *formidling af rådgivning* er det af helt central betydning, at rådgivning og information fremstår som *relevant, brugbar, dækkende og overskuelig*.

Relevant information er information, som landmanden anser som værende af en vis betydning for den beslutning, som skal træf-

fes. *Brugbar* information er information, som af landmanden umiddelbart kan forbindes med graden af målopfyldelse. *Dækkende* information er information, som er så detaljeret, at den dækker alle de konsekvenser, som af landmanden anses for betydningsfulde. På den anden side må informationen ikke være mere detaljeret, end at den opfylder kravet om at være *overskuelig* for landmanden.

Forudsætningen for at kunne rådgive ud fra disse krav er naturligvis, at den økonomiske rådgiver har et godt kendskab til landmanden. (Og det betyder bl.a., at rådgivning baseret på standardiserede edb-udskrifter ofte ikke opfylder kravene til god rådgivning).

Landmandens tilfredshed med den økonomiske rådgivning, han modtager, afhænger af, i hvilken udstrækning der er overensstemmelse mellem forventning og oplevelse (Knudsen og Lund (1982)). Med henblik på at oparbejde et tillidsforhold er det derfor en væsentlig opgave for økonomirådgiveren at påvirke landmandens forventninger i realistisk retning.

Denne opgave kan principielt angribes på to måder. Den ene mulighed er at sætte sig ind i, hvad der skal til for virkeligt at tilfredsstille landmandens behov, dvs. finde frem til, hvad landmanden fundamentalt set ønsker sig. En anden mulighed er at påvirke landmandens forventning, fx gennem reklame og aktiv styring og uddannelse af landmændene. Som servicevirksomhed har den økonomiske rådgivningstjeneste denne mulighed som et vigtigt strategisk styringsinstrument (Knudsen og Lund (1982)).

Uddannelsen af økonomirådgiveren

Uddannelsen af økonomirådgivere til landbruget har traditionelt (og vil fortsat være) en af de centrale opgaver for Landbohøjskolen økonomiske institut. På Økonomisk Institut har vi derfor et væsentligt ansvar for,

at økonomikonsulenternes uddannelse svarer til de krav, der stilles til økonomirådgivere i landbruget.

Lad mig straks sige, at jeg ikke tror, det er muligt at uddanne landbrugsøkonomer, som straks efter erhvervelsen af kandidatgraden kan alt det, som er beskrevet i det foregående. Vi kan højst give vore studerende en sådan baggrund og ballast, at de senere kan udvikle sig til gode økonomirådgivere. En væsentlig del af de kvalifikationer, som karakteriserer en god økonomirådgiver, må nemlig oparbejdes gennem praktisk erfaring og videreuddannelse. Det gælder ikke mindst de menneskelige aspekter og relationer, som har stor betydning i økonomirådgivningen.

Jeg skal ikke trætte læseren med en beskrivelse af uddannelsen og de kurser, som tilbydes ved Økonomisk Institut. Blot skal jeg sige, at vi generelt er opmærksom på, at uddannelsen af jordbrugsøkonomer må forbedres. Der er behov for forbedringer og omlægninger inden for allerede eksisterende fag. Der er behov for, at vi overvejer nye fag. Og der er behov for, at vi overvejer ændringer i uddannelsens struktur. Vi drøfter løbende disse problemstillinger, men vor handlefrihed er begrænset af de ressourcer, vi har til rådighed.

Vi har dog nu fået mulighed for at oprette et nyt kursus, som tager særligt sigte på uddannelsen af økonomirådgivere. Kursets betegnelse er »Driftsledelse og økonomisk rådgivning«, og det iværksættes første gang i forårssemesteret 1988. Jeg skal her som afslutning kort beskrive indholdet og vore tanker vedrørende dette kursus.

Kurset er placeret som et afsluttende kursus. Forud har de studerende derfor haft alle de mere basale økonomiske kurser, herunder Regnskabsvæsen og økonomisk styring, Operationsøkonomi, Jordbrugsøkonomi 1 og 2 og generel Mikro- og makroøkonomi. Selve kursusbeskrivelsen fremgår af det følgende:

Kursusbeskrivelse:

Formålet med kurset er at gøre de studerende fortrolige med driftsledelsens og den driftsøkonomiske rådgivnings vigtigste funktioner og hjælpemidler. Kurset bygger på en lang række elementer, som er behandlet i andre driftsøkonomiske kurser, men dette kursus er mere målrettet mod driftsleder- og rådgiverfunktionerne, hvorved der anlægges et helhedssyn. Indlæring i behandling af rådgivningsproblemer i relation til driftsledelse sker i væsentligt omfang gennem case-studier, hvor de studerende kontakter og aflægger besøg hos praktiske landmænd. På grundlag af disse case-studier udarbejdes en rapport, som indleveres til bedømmelse som kursusopgave.

De emner, som vil blive behandlet i kurset, fremgår af følgende oversigt:

- 1) Driftslederopgaver i landbruget.
Landbrugsbedriftens interessenter.
- 2) Systemer for økonomisk planlægning, styring og kontrol.
Informationsbehandling på kort og langt sigt.
- 3) Beskrivelse og analyse af landbrugsbedriftens strategiske situation – herunder identifikation af dens stærke og svage sider.
- 4) Beskrivelse og analyse af landmænds mål og motiver.
- 5) Adfærd hos forskellige typer af landmænd.
Forskelle mellem forskellige bedriftstyper.
- 6) Formidling af økonomisk rådgivning.
- 7) Landbrugsbedriften i foranderlige omgivelser.
Krav om tilpasning og udvikling.

Som anført er det hensigten, at en væsentlig del af indlæringen skal ske gennem case-studier på udvalgte landbrugsbedrifter. Dermed søger vi at gøre kurset så praksisrelateret som muligt og at afprøve de teoretisk behandlede emner under praktiske forhold.

Med kurset håber vi at give vore kandidater en bedre baggrund for at udfylde et job som økonomirådgiver for landmænd.

Referencer

- Giles, T. (1987): Personlig kommunikation.
- Insulander, M., N.-Å. Løfgren, R. Olsson, K. Wålstedt (1986): »Företagsledning och fremgang – en studie av lantbruksföretag.« Rapport 264, Inst. för ekonomi och statistik, Sveriges Lantbruksuniversitet, Uppsala.
- Johnsen, E. (1975): »Teorien om ledelse.« Nyt Nordisk Forlag, København.
- Knudsen, K. og K. Lund (1982): »Introduktion til service management.« Civil-økonomernes Forlag, København.
- Landquist, B. og L.-E. Lundkvist (1983): »Lantbrukar-
- nas behov av service och rådgivning i företagsledning.« Examensarbete 74, Lantbrukets informationslära, Sveriges Lantbruksuniversitet, Uppsala.
- Nitsch, U. (1985): »The cultural confrontation between farmers and the agricultural advisory service.« I NJF-rapport nr. 23: »Økonomisk rådgivning i et jordbrug under forandring«. Oslo, Norge.
- Olsson, R. (1987): »Management for success in modern agriculture.« I Plenary Papers fra Vth European Congress of Agricultural Economists, Balatonzélplak, Ungarn.
- Pedersen, D. E. (1985): »Erfaringer fra Bornholmsprojektet«. I NJF-rapport nr. 23. »Økonomisk rådgivning i et jordbrug under forandring.« Oslo, Norge.
- Read, N. J. (1987): »Changing sources of information on farming.« Farm management, vol. 6, nr. 6, side 289–295.
- Renborg, U. og J. Fock (1977): »Styrning och kontroll vid små företag.« Sveriges Lantbruksuniversitet, Uppsala.

Boganmeldelser

Markens sygdomme og skadedyr

Forfattere:

Cand. agro. Ghita Cordsen Nielsen og
cand. agro. Jørgen P. Jensen

Udgiver:

Jordbrugsforlaget
Det kgl. danske Landhusholdningsselskab
Rolighedsvej 26,
1958 Frederiksberg C.
Telefon 01 35 02 27.

Udgivelsesdato:

20. januar 1988.

Data:

1. udg., 200 sider, ill. med 4-farve billeder, hft., pris kr. 460,00 incl. moms.

Anmelder:

Professor Viggo Smedegaard
Plantepatologisk Institut, Landbohøjskolen.

»Markens sygdomme og skadedyr«. – En let tilgængelig og instruktiv bog, der fortjener en stor læserkreds.

»Markens sygdomme og skadedyr« adskiller sig på afgørende felter fra tidligere bøger af lignende art. For første gang foreligger nu på dansk en fremstilling over landbrugets sygdomme og skadedyr, der kombinerer mere end 400 farvebilleder og en kortfattet og præcis tekst.

Det imponerende værk er inddelt i to hovedafsnit. Det første afsnit på 3 kapitler (45 sider) beskriver grundlæggende træk i ska-

degørernes morfologi, biologi og bekæmpelse. Der gives en kortfattet redegørelse for patogenernes formeringsstrukturer, smitekilder, smitteveje og infektionsbiologi.

Kapitel 2 omfatter en god og overskuelig oversigt over fungicidernes og insekticidernes aktivstofgrupper samt status over resistensudviklingen hos svampe og mulighederne for at imødegå fungicidresistens. Kapitel 3 indeholder også et nyttigt afsnit om pesticidernes indflydelse på miljøet. I kapitel 3 får man en aktuel redegørelse over, hvor langt vi her i landet er kommet med udnyttelsen af skadetærskler, prognoser og varslingsinstrumenter i en behovsbestemt økologisk og økonomisk, kemisk bekæmpelse.

Bogens andet hovedafsnit omfatter 7 kapitler (151 sider), der beskriver de enkelte sygdomme og skadedyr, rubriceret efter afgrødetyper: korn, frøgræs, bælgeplanter, bederoer, raps og andre korsblomstrede, kartofler og majs. Inden for hver afgrødetype omtales mangelsygdomme, virussygdomme, bakteriesygdomme, svampesygdomme samt skader forårsaget af f.eks. kulde og frost.

En hurtig gennemgang af bogen giver læseren indtryk af en velproportioneret kombination af tekst og billeder, og der er gjort meget ud af løbende at forsyne teksten med indrammede, informative oversigter, der i høj grad er med til at sikre overblikket.

Forfatterne har søgt at give det enkelte emne en vægt, der svarer til dets økonomiske betydning. De har således formået at få de væsentligste ting med uden at fortabe sig i

detaljer af mindre betydning for den målgruppe af læsere, bogen henvender sig til. For nogle sygdommes vedkommende kunne man måske have ønsket en lidt mere udførlig behandling. Nærværende anmelder føler f.eks., at *Septoria nodorum* på byg har en aktuel og ikke mindst potentiel betydning, der berettiger til mere end de 8 ord, sygdommen er tildelt – under hvedebrunplet. Op gennem halvfyrdserne sås ofte endog særdeles kraftige, formentlig sortsbedingede, angreb, der dog ofte forveksledes med angreb af *Rhynchosporium secalis* og således ikke blev erkendt som angreb af *Septoria nodorum*.

Selv om bogen i faglig henseende forekommer særdeles kompetent, kan der i et så omfattende værk ikke undgås visse unøjagtigheder. Et par af de mere iøjnefaldende findes i figurerne 5 og 26 (i bogens 1. del), der forestiller melduginfektioner. Hvor har forfatterne dog hentet disse to figurer, der på næsten alle måder er i strid med elementær, plantepatologisk viden om meldug?

»Markens sygdomme og skadedyr« er ifølge forfatternes forord tilpasset kravet til undervisningen på landbrugsskolernes driftslederuddannelse samt til uddannelsen af sprøjteførere, der ønsker at aflægge prøve til sprøjtecertifikat i landbruget. Der er dog ikke tvivl om, at »Markens sygdomme og skadedyr« herudover hurtigt vil finde et stort publikum også blandt planteavlskonsulenter, forsøgsmedarbejdere og ikke mindst praktiske landmænd. De to forfattere har løst denne store opgave på forbilledlig vis.

Anmelder:

Landskonsulent Hans Kristensen
Landbrugets Rådgivningscenter.

Skadegørere og deres bekæmpelse er godt stof – og nu behandles emnet igen i bogform. Denne gang sådan, at billeder af de mest aktuelle skadevoldere er kombineret med en tekstomtale.

Bogens første del gennemgår på en overskuelig facon de mest aktuelle grupper skadevoldere fra virus og bakterier over svampe til nematoder og insekter.

Principperne for en beskyttelse af afgrøderne bliver godt behandlet, idet såvel de forebyggende som de direkte bekæmpende muligheder gennemgås.

Gode figurer og tabeller støtter teksten på en fin måde.

Der er god balance i omtalen af forebyggende muligheder og en kemisk indsats.

Skadetærskler, prognoser og varsling omtales i et særligt afsnit. Heraf fremgår det, at der for flere skadevoldere allerede findes gode »redskaber«, når behovet for en bekæmpelse skal afgøres. Men det pointeres også, at forskningsindsatsen bør øges på området for at udbygge og opstille gode varslings- og prognosesystemer overfor andre skadevoldere.

Miljøforhold ved brug af pesticider får kun en begrænset og summarisk omtale.

Bogens dominerende del (¾ del af siderne) er helliget omtale af de enkelte skadegørere i landbrugsafgrøder – korn, ærter, roer, raps og kartofler. Af frøafgrøder er kun frøgræs og kløver medtaget – mange vil nok savne en omtale af skadevoldere i f.eks. hør, kommen og valmue.

Mange fine fotos giver sammen med korte billedtekster en god oversigt over landbrugsafgrødernes værste »fjender«. For den enkelte skadevolder er der billeder af flere angrebsniveauer, hvilket tydeliggør de ofte meget forskelligartede »skadebilleder«, den aktuelle skadegører kan optræde under.

Bogen fremtræder som en veldisponeret håndbog, som med illustrative fotos og en relevant tekst giver svar på mange af de spørgsmål, som planteavleren bliver stillet over for i vækstsæsonen.

Bogen skal også roses for sit sprog, som er klart og let forståeligt.

Bogen kan anbefales som en opdateret bog om afgrødernes skadevoldere. Den vil gøre god fyldest som undervisningsbog på

landbrugsskolerne og som egentlig håndbog for landmænd og driftsledere.

De fleste »udlærte« kan hente megen god efteruddannelse med et par timers målrettet læsning forud for vækstsæsonen.

Brænde og brændefyring

Redaktion:

Forstander Erik Holmsgaard.

Udgiver:

Jordbrugsforlaget

Det kgl. danske Landhusholdningsselskab

Rolighedsvej 26, 1958 Frederiksberg C.

Telefon 01 35 02 27.

Udgivelsesdato:

15. december 1987

Data:

1. udg., 80 sider, ill., hft., pris kr. 98,00.

Anmelder:

Journalist Niels Ingemann

Det er blevet mere og mere almindeligt at opvarme sin bolig ved fyring med brænde i enten brændeovn eller pejs. For de der allerede har indført træ som varmekilde, og for dem som har planer om at udskifte elpanellerne med en brændeovn, er der nu gode råd at hente for såvel begyndere som de mere erfarne brændebrugere. For første gang er der nemlig udkommet en bog om brænde og brændefyring, der detaljeret og omfattende fortæller om emnet.

Enhver der har en brændeovn, vil vide, at lidt erfaring og viden godt kan gavne. Ikke alt træ brænder lige godt, specielt ikke hvis det er vådt. Hvordan styres fyringen bedst, så man får den bedste udnyttelse af træet. Endelig, hvordan installeres en pejs eller brændeovn mest praktisk, og hvilke regler og krav er der på området.

Alle disse spørgsmål og mange flere giver bogen et fyldigt svar på. Bogen er skrevet af en række forstfolk, hver med specialviden

på området. Den er letlæselig med velvalgte billeder og illustrationer.

For en pris på 98 kr., vil den sikkert blive hilst velkommen af den voksende skare af folk der sætter sin lid til brænde i bestræbelserne på at holde vinterkulden stangen.

Kvægavl og kvægbrug

Redaktør:

Forstander Niels Gert Nielsen.

Udgiver:

Jordbrugsforlaget,

Det kgl. danske Landhusholdningsselskab

Rolighedsvej 26,

1958 Frederiksberg C.

Telefon 01 35 02 27.

Udgivelsesdato:

15. november 1987.

Data:

20. udg., 224 sider, ill., indb., pris kr. 198,00 incl. moms.

Anmelder:

Chefkonsulent T. Petersen-Dalum,
Landbrugets Rådgivningscenter,

Når den tekniske udvikling løber stærkt – og hvornår gør den ikke det – er det meget vigtigt, at landbrugsskolernes lærebøger og undervisningen i det hele taget er ajourført med nyeste viden.

Hvis ikke kommende kvægavlere og kvægbrugere har et solidt fundament at bygge på, når nye landvindinger og metoder i kvægavlen skal vurderes, bliver resultatet let, at beslutningsprocessen overlades til nogle få, hvilket ikke er ønskværdigt. Et andet resultat kunne være modstand mod ændringer på grund af manglende forudsætninger til at vurdere nye tiltag.

Den foreliggende 20. udgave af Kvægavl og kvægbrug er et godt eksempel på en

åjourført lære- og håndbog, der medtager grundlæggende elementer i avlsarbejdet, såvel som kvægavlsforeninger og ydelseskontrollen omtales udførligt. Disse 2 foranstaltninger føder mange af de data eller informationer, der anvendes i avlen.

20. udgave giver en udførlig omtale af Direkte opdatering af avlsværdi (DOA) såvel som af den efterhånden ret lange række af indekser, der anvendes i kvægavlen, og som sammenvejes i S-indekset. Det er for tjenstfuldt, at FY-BI projektet er omtalt. Om 5-10 år skal der formentlig tages stilling til, om avlsarbejdet skal gennemføres efter MOET eller deraf afledte principper.

Kvægavl og kvægbrug indeholder en udførlig omtale af malkeracerne, hvorimod kødkvægracerne er udeladt af denne udgave, idet Landhusholdningsselskabet har udsendt en speciel bog om disse racer (Kødkvæg, 99 sider, ill., hft. kr. 98,00).

Ligeledes er afsnittet om reproduktion ikke medtaget i 20. udgave idet der også på dette vigtige område forventes udsendt en speciel bog.

Kvægavl og kvægbrug afsluttes med to vigtige afsnit, dels om malkning og malkehygiejne, dels om mælkens kvalitet, afregning og afsætning.

Skulle alt vedrørende kvægavl og kvægbrug samles i én bog ville denne blive meget omfattende. Det er derfor forståeligt, at visse afsnit er udeladt af 20. udgave. Dette bevirker, at bogen, betragtet som håndbog, ikke kan stå alene, men må suppleres. I undervisningen er dette ikke noget problem, såvel som det på landbrugsskolerne ikke er noget problem at erhverve de forudsætninger, der er nødvendige for forståelse af visse af bogens afsnit.

20. udgave af Kvægavl og kvægbrug er fagligt et kvalitetsmæssigt godt produkt med en tiltalende layout.

Alt det nyeste 1988

Redaktion:

Landskonsulent Bent Ullerup, landskonsulent Arne Nielsen, chefkonsulent Tage Sams, havebrugskonsulent Torben Knudsen, husholdningskonsulent Poul Arndtzen, afdelingschef J. Broe Pedersen.

Udgiver:

Det kgl. danske Landhusholdningsselskab
Rolighedsvej 26,
1958 Frederiksberg C.
Telefon 01 35 02 27.

Udgivelsesdato:

1. december 1987.

Data:

34. årg., 152 sider, ill., indb., pris kr.
150,00 incl. moms.

Anmelder:

Professor, dr. med. vet. A. Neimann-Sørensen, Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole.

Alt det nyeste 1988 udsendes igen i år som håndbogen for alle med interesse inden for landbrug, havebrug og husholdning.

Bogen er skrevet af 33 forskere, konsulenter og andre, hver med specialviden inden for sit fagområde.

Bogens indhold er på en let anvendelig måde samlet i fagområderne: planteavl, husdyrbrug, maskiner, redskaber og bygninger, havebrug, husholdning og landbrugslovgivning.

I det følgende skal enkelte af bogens emner omtales kort.

I bogens første afsnit beskrives mulighederne for en rationel udnyttelse af de marginale jorde som myndighederne af miljøhensyn måtte beslutte taget ud af almindelig landbrugsdrift. Tilplantning med skov og udnyttelse til nicheafgrøder belyses.

Miljøkrav og planteværn, hvorledes kom-

bineres disse krav under hensyn til afgrødernes behov for behandling mod sygdomme og skadedyr. Hvad, hvornår, hvor og hvor meget, er emner, der belyses under hensyn til de vedtagne skærpede miljøkrav.

Eksistensen af såvel politiske som driftsmæssige krav til anvendelse af gødning beskrives under hensyn til de skærpede miljøkrav, der er indført for udbringelse af såvel handels- som husdyrgødning.

Kontrol og rådgivning i husdyrproduktionen beskrives i en række artikler der omfatter både kvæg- og svine sektoren. Udnyttelse af »inspirator« effekten har i mange tilfælde vist sig egnet i den intensive rådgivning. Systemet bygger på udnyttelse af »gode erfaringer« hos andre producenter.

Familiestiens anvendelse som et alternativt produktionssystem i svineproduktionen beskrives. Grisenæs adfærd tilgodeses og bygningsomkostningerne reduceres, medens den i Danmark anvendte slagtevægt og produktionscyklus kan give visse problemer.

Der er de senere år investeret meget store beløb i anlæg til opbevaring af husdyrgødning. I afsnittet om Maskiner, Redskaber og Bygninger beskrives bl.a. et forslag til »aftale om køb af gødningsbeholder« og det ansvarsforhold der bør tilgodeses.

Udnyttelse af havens forskellige muligheder beskrives, ligesom anlæg og reduceret arbejdsindsats er nogle af de centrale emner der behandles i afsnittet om havebrug.

Sundhed og kostvaner er nært forbundne og beskrives bedst i sentensen »Du bli'r hvad du spiser«. I afsnittet om husholdning beskrives de komplicerede forhold omkring de eksisterende varedeklarationer og deres anvendelse, samt introduktion af »Måtningsenheden« som et godt redskab i den daglige kostplan.

Nem mad for enhver

Redaktion:

Husholdningskonsulent Jane Geertsen
Jessen og husholdningslærer Lene Kring
Lorentzen.

Udgiver:

Jordbrugsforlaget
Det kgl. danske Landhusholdningsselskab
Rolighedsvej 26,
1958 Frederiksberg C.
Telefon 01 35 02 27.

Udgivelsesdato:

10. december 1987.

Data:

1. udg., 128 sider, ill., hft., pris kr. 160,00
incl. moms.

Anmelder:

Husholdningskonsulent Ellen Kristian-
sen,
Husholdningsudvalget,
Maglehøjen 19,
4000 Roskilde.

Det kgl. danske Landhusholdningsselskab har udgivet en kogebog med titlen »Nem mad for enhver«, hvor forfatterne er husholdningskonsulenter.

Med så kvalificerede fagfolk, der ikke bare kan lave mad, men også har en solid viden om såvel *ernæring*, *produkter* og *udarbejdelse af opskrifter* – som kendskab gennem deres job til brugernes behov og ønsker, må en anmelders forventninger blive store.

Jeg syntes, at bogen lever op til det.

Omslaget er farvestrålende og tiltalende – opdelingen af emnerne er overskuelig og de fikse stregtegninger samt den klare opsætning af opskrifterne bevirker, at man »næsten« ikke savner farvebilleder af retterne.

Specielt skal fremhæves det meget vel-skrevne afsnit om *Ernæring*. Her er mo-

derne ernæringslære serveret i en letlæselig form, alle vigtige oplysninger er begrundet sagligt og relevant. Desuden er afsnittet ikke længere, end *enhver* kan overkomme at læse det.

Opskrifternes inddeling er helt fin med en god lille forklaring til start på hvert afsnit. Selve opskrifterne er sat op på en meget pædagogisk måde, så selv den mest uøvede må kunne arbejde efter dem.

Godt med det lille skema over *Varmebehandling af kød* og oplysningen om, at temperaturen i midten af kødstykket stiger en del i hviletiden efter stegning. Samtidig gøres opmærksom på den vigtige *hviletid*.

Afsnittet om *fisk* er en anden god detalje, her beskrives, hvorfor det er vigtigt at spise fisk og der angives nogle nemme opskrifter på gode og almindelige fisk.

Vegetarretterne er der også god grund til

at fremhæve, idet der er gode begrundelser for at hæve grønsagsforbruget, og opskrifterne er enkle med vægten lagt på *danske grønsager*.

Madpakkerne har fået sin del af pladsen i bogen og det er godt, for i mange hjem er den daglige madpakke et problem, men her er mange gode råd og forslag, som vil være kærkommen hos de, som står med forpligtelsen til at sørge for sunde og varierede madpakker hver dag.

Det kan undre en smule, at der i et i øvrigt godt afsnit om konservering i skemaet over optøning af frosset kød, kun er angivet, at oksekød og sylte bør optøes i køleskab, når alt kød både har bedst af denne langsomme metode og der samtidigt afgives kulde til køleskabet, som derved sparer energi – en lille skønhedsfejl i en kogebog som ellers i høj grad er værd at anbefale.

Indbydelse

til

DET KGL. DANSKE LANDHUSHOLDNINGSSKABS

VINTERMØDE

torsdag den 10. marts 1988 kl. 9.30–12.00 på Den kgl. Veterinær- og Landbohøjskole, Thorvaldsensvej 40, 1871 Frederiksberg C., Auditorium 3.01

om

Landbruget i de næste 10 år

Den økonomiske og strukturelle tilpasning

professor *A. Hjortshøj Nielsen*,
Landbohøjskolen

Miljøproblemerne

kontorchef *Hans Henrik Christensen*,
Miljøstyrelsen

Den etiske synsvinkel

fhv. folketingsmedlem *Janne Normann*

Mødets leder er:

Landhusholdningsselskabets ledende præsident
godsejer *Peter Skak Olufsen*

Derefter diskussion

GENERALFORSAMLING

afholdes torsdag den 10. marts 1988 kl. 14.00 på Hotel 3 Falke, Falkoner Alle 9,
Frederiksberg.

På Landhusholdningsselskabets vegne

Peter Skak Olufsen / *Jens Wulff*
ledende præsident direktør

**Revisions-
tjenesten A/S**

**Statsautoriserede
Revisorer**

**Hoved-
kontor**

Ahlefeldtsgade 18
Postboks 121
1004 København K
01 15 82 83

Århus
Hasselager-
Centervej 1, 1. sal
Postboks 2325
8260 Viby J.
06 28 48 44

Holstebro
Fabersvej 1
4760 Holstebro
07 41 22 11

Odense
Munkehatten 1 B
5220 Odense S.Ø.
09 15 85 55

Vordingborg
Rådhusortet 15
4760 Vordingborg
03 77 11 66

Skærbæk
Storegade 45
6780 Skærbæk
04 75 18 00

København
Køgevej 92
2630 Tåstrup
02 52 08 00

Vejen
Fyensgade 31
6600 Vejen
05 36 02 11

Ålborg
Sofiendalsvej 87
9200 Ålborg
08 18 41 22

Grovvarehandelen har plads til
unge, dygtige LD/landbrugsteknikere

Nordisk Landboskoles LD/landbrugstekniker-uddannelse.

Har du erfaring fra praktisk landbrug. Har du det grønne bevis og vil du videre i din karriere inden for grovvarehandelen, forædlingsindustrien, frø- og kemikaliebranchen, være rådgiver i økonomi, drift m.m., så er en afsluttende eksamen som LD/landbrugstekniker fra Nordisk Landboskole vejen.

Det er en bred uddannelse inden for landbrug, økonomi og handel. Det er en krævende uddannelse, med en naturlig belønning for alle, der gennemfører. Du får flere muligheder og større frihed i dit erhvervsvalg.

Sig ja til at blive dygtigere på Nordisk Landboskole. Ring i dag og få tilsendt kursusplan og tilmeldingsskema.
(Kurset starter 15. september.)

**NORDISK
LANDBOSKOLE**

Rugaardsvej 286, 5210 Odense NV,
tlf. 09 16 18 90.